

Terugblikonderzoek Zoektocht naar duurzaamheid in het land- bouwbeleid

Noordelijke
Rekenkamer

Groningen
Fryslân
Drenthe

Eindrapport

Terugblikonderzoek 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid'

Opstellers	Sieger Veenstra & Klaas Kwakkel
Portefeuillehouder	Marko Bos
Datum	10 juli 2023

Voorwoord

De Noordelijke Rekenkamer voert regelmatig een terugblikonderzoek uit: een onderzoek waarin we nagaan of de destijds overgenomen aanbevelingen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Voor u ligt het rapport waarin we terugblikken op het onderzoek 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid' uit 2020. Toen en ook nu een actueel onderwerp; voldoende reden voor een terugblik.

De aanbevelingen destijds gingen onder andere over monitoring, subsidiepraktijk en de informatiebehoefte van Provinciale Staten. Provinciale Staten namen alle aanbevelingen over, de Drentse Staten amendeerden er een.

De Noordelijke Rekenkamer constateert nu dat de doorwerking van de eerdere aanbevelingen nogal beperkt is en dat de uitvoering zich hooguit in een beginstadium bevindt. Weliswaar weten de Staten beter wat ze zouden willen bereiken, maar de weg ernaar toe is onduidelijk en een goed zicht op de werkelijke resultaten van het (subsidie)beleid ontbreekt. Dat zicht is hoognodig, gezien de door de provincies ook zelf gevoelde urgentie van effectief landbouwbeleid, mede in het licht van het nationaal programma landelijk gebied.

In ons rapport handhaven we daarom de eerder gedane aanbevelingen. Wij breiden die uit met enkele nieuwe aanbevelingen die bedoeld zijn als handreikingen om sneller tot resultaten te komen. Die gaan deels over het organiseren van constructieve en doelgerichte samenwerkingsverbanden, deels betreffen die de keuze van adequate beleidsinstrumenten.

We menen dat ons rapport met de aanvullende aanbevelingen een mooi vertrekpunt vormt voor versnelling van de transitie naar duurzame landbouw. De provincies wensen wij hierbij veel wijsheid en daadkracht.

Anneke Beukers

Linze Schaap

Voorzitter

secretaris-directeur

Inhoud

Voorwoord	2
Conclusies en aanbevelingen	4
Aanleiding en vraagstelling.....	4
Conclusies.....	5
Vergelijking van de drie provincies	9
Aanbevelingen	11
1. Inleiding	12
1.1 Aanleiding en vraagstelling	12
1.2 Onderzoeksaanpak en -afbakening.....	13
1.3 Leeswijzer.....	15
2. Aanbevelingen en doorwerking	16
2.1 Inleiding.....	16
2.2 Provinciale doelstellingen primaire landbouw	16
2.3 Provinciale rol duurzame landbouwbeleid.....	17
2.4 Beleidsinstrumentarium doelbereiking	19
2.5 Indicatoren monitoringssysteem	20
2.6 Projecten monitoringssysteem	24
2.7 Verhouding inspanningen en resultaten ten opzichte van beleidsdoelen	26
2.8 Vertaling succesprojecten in beleid	27
2.9 Informatiebehoefte Provinciale Staten	28
Bronnenlijst	31
Bijlage 1: Geïnterviewde persoon	33
Bijlage 2: Conclusies rapport ‘Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid’ (2020) .	34
Bijlage 3: Aanbevelingen rapport ‘Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid’ (2020)	36
Bijlage 4: Tabel implementatie aanbevelingen provincie Fryslân	39
Bijlage 5: Bestuurlijke reactie Gedeputeerde Staten van Fryslân	65
Bijlage 6: Nawoord	66

Conclusies en aanbevelingen

Aanleiding en vraagstelling

In 2020 publiceerde de Noordelijke Rekenkamer een onderzoek naar het provinciale beleid voor en subsidiëring van verduurzaming van de landbouw.¹ De vraagstelling die destijds in het rekenkameronderzoek centraal stond is de volgende: “Op welke manier hebben de noordelijke provincies in de periode 2012 tot en met 2018 met subsidieverstrekking bijgedragen aan een verduurzaming van de landbouw?”² In het rapport kwam de rekenkamer tot een achttal aanbevelingen (zie bijlage 3).

Dit terugblikonderzoek gaat na in hoeverre de door Provinciale Staten overgenomen aanbevelingen doorwerken. Wij voerden dit terugblikonderzoek gelijktijdig bij de drie Noordelijke provincies uit en rapporteren per provincie. De vraagstelling luidt als volgt:

In hoeverre werken de aanbevelingen uit het onderzoek ‘Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid’ door?

Deze vraag valt uiteen in de volgende deelvragen:

1. Wat heeft de provincie met de overgenomen aanbevelingen gedaan en waar blijkt dit uit? In hoeverre strookt dit met de oorspronkelijke strekking van de aanbeveling?
2. In hoeverre heeft het rekenkameronderzoek tijdens de uitvoering ervan al geleid tot verbeteracties van Gedeputeerde Staten of ambtelijke dienst?
3. Zijn er als gevolg van het rekenkameronderzoek veranderingen opgetreden in visie, beleid en/of de uitvoering en in hoeverre is daarover gedebatteerd in de Staten?

Toelichting

Geringe doorwerking: er is nauwelijks sprake van doorwerking, bijvoorbeeld doordat de provincie hooguit een (beleids)verkenkend initiatief startte dat (nog) niet tot concrete doorwerking leidde;

Beperkte doorwerking: er is sprake van aantoonbaar meer doorwerking dan bij ‘geringe doorwerking’, bijvoorbeeld doordat de provincie een klein onderdeel van de aanbeveling implementeerde;

Gedeeltelijke doorwerking: er is sprake van aantoonbaar meer doorwerking dan bij ‘beperkte doorwerking’, bijvoorbeeld doordat de provincie een wezenlijk deel van de aanbeveling (maar niet de hele aanbeveling) implementeerde;

Doorwerking: er is sprake van positief te waarderen doorwerking.

¹ Noordelijke Rekenkamer. (2020). Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid. Noordelijke Rekenkamer.

² Noordelijke Rekenkamer. (2018). Onderzoeksplan Duurzame landbouw. Noordelijke Rekenkamer, p. 6.

Conclusies

De hoofdconclusie van het onderzoek is de volgende:

Provinciale Staten van Fryslân namen alle aanbevelingen uit het rapport van 2020 over. Er is tot nu toe beperkte doorwerking van de aanbevelingen. De provincie³ stelde een probleemanalyse op en een streefbeeld vast voor 2030. Gedeputeerde Staten spanden zich in de verduurzaming van de agrarische sector beter te monitoren. Zij gaven opdracht aan Living Lab Fryslân om overzichten met gesubsidieerde projecten te publiceren en succesvolle uitkomsten van projecten te verspreiden. Daarnaast houden zij beter bij aan welke beleidsdoelen de gesubsidieerde projecten beogen bij te dragen. Dit laatste verbeterpunt zetten Gedeputeerde Staten al in vóór publicatie van het rekenkameronderzoek. Gedeputeerde Staten houden de daadwerkelijke bijdrage van die projecten aan de beleidsdoelstellingen niet bij. Verder blijkt dat Gedeputeerde Staten in de beleidsuitvoering veel samenwerken, maar dat geen stakeholdersanalyse of kritische selectie plaatsvindt van samenwerkingspartners. Ook maken Gedeputeerde Staten geen nadere analyse van de beleidsinstrumenten die (het meest) geschikt zijn voor het behalen van de beleidsdoelen. Provinciale Staten stelden zich actief op en spraken meermaals uit aan welke informatie zij behoefte hebben.

Hieronder gaan wij per aanbeveling uit het rapport van 2020 gedetailleerder in op doorwerking ervan.

Aanbeveling I: provinciale doelstellingen primaire landbouw

Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.

Op basis van een probleemanalyse stelde de provincie een streefbeeld vast voor 2030, namelijk dat alle agrarische ondernemers meer mogelijkheden hebben voor groen ondernemerschap in 2030 en dat zij groen ondernemerschap integreren in hun bedrijfsvoering. De provincie maakt geen duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming, omdat de verhouding daarvan met een rendabele bedrijfsvoering per bedrijf kan verschillen.

Er is sprake van beperkte instrumentele doorwerking: het onderzoek leidde ertoe dat de provincie in 2021 een probleemanalyse en een streefbeeld in grote lijnen voor 2030 opstelde.

Aanbeveling II: provinciale rol duurzame landbouwbeleid

Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in

³ Met 'de provincie' bedoelen wij Gedeputeerde en Provinciale Staten gezamenlijk. In veel gevallen stelden Gedeputeerde Staten een beleidsprogramma op (dat bijvoorbeeld een probleemanalyse en een streefbeeld bevat) en stelden Provinciale Staten dat vast.

samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen daarin precies wordt gewerkt.

De provincie beschrijft de rollen die zij aanneemt in samenwerkingsverbanden. Voordat Gedeputeerde Staten deelnamen aan een samenwerking vond(en) er geen actorenanalyse(s) plaats. Er vond geen kritische selectie plaats van (geschikte) samenwerkingspartners.

Er is sprake van beperkte instrumentele doorwerking.

Aanbeveling III: beleidsinstrumentarium doelbereiking

Analyseer welke beleidsinstrumenten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?

Gedeputeerde Staten gaven aan voor hun rolinvulling afhankelijk te zijn van de kaders die Europa en het Rijk stellen. Naar eigen zeggen heeft de provincie geen wettelijke bevoegdheden. Volgens Gedeputeerde Staten blijft een beperkt aantal instrumenten over waarmee de provincie kan stimuleren en faciliteren. Zij zetten naar aanleiding van het rekenkameronderzoek actief in op kennisontwikkeling en -deling van de verduurzaming van de landbouw. Van de verschillende instrumenten vond geen nadere afweging of analyse plaats welk instrument geschikt(er) zou zijn om bepaalde doelen te bereiken. In een dergelijke analyse hadden Gedeputeerde Staten ook het ruimtelijke instrumentarium kunnen betrekken, want via het ruimtelijke spoor (omgevingsvisie en omgevingsverordening) kan de provincie wel degelijk regulerend of sturend optreden.

Er is sprake van geringe doorwerking.

Aanbeveling IV: indicatoren monitoringssysteem

Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren.

Voorbeelden van relevante indicatoren zijn een concrete toename van:

- biodiversiteit
- grondgebondenheid
- aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal
- mate van gebruik van duurzaam en/of biologisch (geteelde) grondstoffen

en een concrete afname van:

- emissies
- CO₂-uitstoot
- (kunst)mestgebruik
- gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Dat betekent onder meer dat er vooraf goed moet worden nagedacht over relevante indicatoren en de te maken afspraken over de wijze waarop die in de evaluatie van de voortgang en de verantwoording een rol spelen. Maak ook afspraken over de wijze en moment(en) van evaluatie en eventuele bijstelling van beleid als zodanig. Dit geldt ook bij een integrale gebiedsaanpak zoals in het veenweidegebied.

Binnen de Friese Landbouwagenda en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw past de provincie vooral procesmonitoring toe. Hierover informeren Gedeputeerde Staten Provinciale Staten jaarlijks apart (buiten de gebruikelijke planning- en controlecyclus). In aanvulling daarop monitort de provincie structureel de verduurzaming van de landbouw via het Dashboard Landbouw en de Foto van het Noorden. Daarin komen enkele van de in de aanbeveling gesuggereerde indicatoren terug. Verder verkent de provincie de mogelijkheid om data uit bedrijfssystemen te gebruiken om zicht te krijgen op de kwaliteit van lucht, bodem en water.

Er is sprake van instrumentele doorwerking: als gevolg van de aanbeveling monitoren Gedeputeerde Staten via het Dashboard Landbouw en de Foto van het Noorden de verdere verduurzaming van de agrarische sector. Zij informeren Provinciale Staten hierover.

Aanbeveling V: projecten monitoringssysteem

Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex post de effecten te evalueren.

Dit vraagt om heldere indicatoren en vergt een actievere betrokkenheid bij projecten en investering in het inwinnen en bijhouden van relevante informatie. Zo kan de subsidiënt tijdens en na het project (op vrijwillige basis) om informatie over relevante indicatoren gevraagd worden, waardoor beter zicht komt op de doorwerking van gesubsidieerde projecten. Ook kan via (anonieme) enquêtes of (afstudeer)onderzoek van studenten van (agrarische) opleidingen effectonderzoek worden gedaan. De door de Rekenkamer onderzochte projecten 'Goud van oud grasland' en 'Groen gas uit mestvergisting' laten zien dat nader zicht op de doorwerking nuttige informatie oplevert over de relatie tussen provinciale inspanningen en maatschappelijke effect

De website Living Lab Fryslân bevat een lijst met door de provincie gesubsidieerde projecten. Van de projecten houdt de provincie projectdossiers bij. Die bevatten tussenevaluaties en eindverslagen van de gesubsidieerde projecten met informatie over de voortgang van de projecten. Een vertaalslag naar de maatschappelijke impact ervan maakt zij (nog) niet. Inzicht in de bijdrage van deze projecten (gezamenlijk) aan de realisatie van maatschappelijke doelstellingen is er (nog) niet.

Er is sprake van beperkte instrumentele doorwerking: er is een compleet overzicht van projecten bekend. Het zicht op de maatschappelijk effecten van de projecten afzonderlijk en gezamenlijk is er nog niet.

Aanbeveling VI: verhouding inspanningen en resultaten beleidsdoelen

Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.

Gedeputeerde Staten beoordelen projectaanvragen aan de hand van criteria waarmee zij kunnen nagaan of het project bij zal dragen aan de beoogde resultaten van het bestuursakkoord 2019-2023. Maar of die projecten daar daadwerkelijk aan hebben bijgedragen onderzoeken zij niet.

Er is sprake van beperkte preventieve en instrumentele doorwerking: de provincie houdt beter bij aan welke beleidsdoelen de gesubsidieerde projecten beogen bij te dragen, maar niet de resultaten. Dit begon al voordat het rapport in 2020 uitkwam.

Aanbeveling VII: vertaling succesprojecten in beleid

Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk en draag als provincie actief bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten. Zo lijkt de aanpak met een consultant als intermediair tussen 'regeling' en 'veld' zoals de consultant duurzame melkveehouderij bij te kunnen dragen aan goede resultaten. Op ecologische duurzaamheid gerichte maatregelen uit projecten van Innovatie Veenkoloniën en Landbouw op peil kunnen breder gedeeld en toegepast worden. Een beter overzicht van projecten en de daaruit voortvloeiende resultaten waaraan de provincie bijdraagt (aanbeveling 5 en 6) kunnen helpen bij het delen van deze successen.

De provincie sprak met Living Lab Fryslân af dat het een lijst met projecten bijhoudt op zijn website. Samen met de provincie organiseert Living Lab Fryslân sessies waarin zij opgedane kennis uit projecten verspreiden naar andere gebieden of (groepen van) boeren. Uit een tussenevaluatie en een presentatie blijkt echter dat leren van projecten en het delen van waardevolle inzichten uit projecten en gebieden nog beter kan.⁴

Er is sprake van gedeeltelijke instrumentele doorwerking: Living Lab Fryslân publiceert overzichten met gesubsidieerde projecten en speelt een belangrijke rol in het verspreiden van succesvolle uitkomsten van projecten.

Aanbeveling VIII: informatiebehoefte Provinciale Staten

Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft.

Provinciale Staten maakten duidelijk aan welke informatie zij behoefte hebben. Zij uitten wensen voor de inhoud van die informatie, de frequentie waarop zij geïnformeerd willen worden en de wijze waarop. Ook verzochten zij om de doelstellingen van het landbouwbeleid concreet te formuleren en duidelijk monitoringsplan op te stellen. Gedeputeerde Staten informeren Provinciale Staten per brief en organiseren met enige regelmaat informerende bijeenkomsten als daar behoefte aan is.

Er is sprake van instrumentele doorwerking.

⁴ Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland, presentatie stuurgroep, 2 december 2022 en auteur(s) onbekend, tussenevaluatie voorloperprojecten, datum onbekend.

Vergelijking van de drie provincies

De aanbevelingen uit het rapport van 2020 hebben slechts geringe (Drenthe, Groningen) tot beperkte (Fryslân) doorwerking gekregen (zie onderstaande tabel). Specifiek voor Drenthe geldt dat de gedane aanbevelingen niet doorwerkten in het beleid. Voor Groningen valt op dat de gedane aanbevelingen nauwelijks doorwerkten in de subsidiepraktijk en niet in de informatiebehoefte van Provinciale Staten. Waar sprake is van doorwerking betreft het vooral instrumentele doorwerking.⁵

Thema	Aanbeveling	Drenthe	Fryslân	Groningen
Beleid en effecten	1. Provinciale doelstellingen primaire landbouw	(Nog) geen doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking
	2. Provinciale rol duurzame landbouwbeleid	Geen doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking
	3. Beleidsinstrumentarium doelbereiking	Geen doorwerking	Geringe instrumentele doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking
	4. Indicatoren monitoringssysteem	Gedeeltelijke instrumentele doorwerking	Instrumentele doorwerking	Geringe instrumentele doorwerking
Subsidiepraktijk	5. Projecten monitoringssysteem	Beperkte instrumentele doorwerking	Beperkte preventieve en instrumentele doorwerking	Geen doorwerking
	6. Verhouding inspanningen en resultaten beleidsdoelen	Beperkte instrumentele doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking	Geen doorwerking.
	7. Vertaling succesprojecten in beleid	Beperkte instrumentele doorwerking	Gedeeltelijke instrumentele doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking
Informatiebehoefte Provinciale Staten	8. Informatiebehoefte Provinciale Staten	Instrumentele doorwerking	Instrumentele doorwerking	Geen doorwerking.
Per saldo		Geringe doorwerking	Beperkte doorwerking	Geringe doorwerking

Er bestaan diverse parallellen tussen het beleid van de drie Noordelijke provincies:

- Zij stelden een streefbeeld op voor 2030.
- Zij kozen vooral voor een ondersteunende, faciliterende en regisserende rol.
- Zij maakten geen nadere afweging of analyse van welk(e) instrument(en) geschikt(er) is om bepaalde doelen te bereiken.

Hieronder behandelen we drie interessante verschillen tussen de beleidsuitvoering.

⁵ We maken onderscheid tussen preventieve, agenderende, instrumentele en conceptuele doorwerking (zie paragraaf 1.2.2)

Alle drie de provincies besteden aandacht aan de instrumenten waarmee zij bij kunnen dragen aan de realisatie van doelstellingen voor de duurzame landbouw. Eén van die instrumenten daarvoor is het ruimtelijk beleid, maar die mogelijkheid benutten de provincies beperkt. Fryslân zwijgt over de mogelijkheden die het ruimtelijk beleid biedt; Drenthe en Groningen benoemen deze optie wel. Alleen Groningen geeft aan via het ruimtelijk beleid de landbouwtransitie te willen bevorderen.

Daarnaast verkenden alle drie provincies de mogelijkheden om de monitoring van de verduurzaming van de landbouw, via zinvolle indicatoren, te verbeteren. Zo ontwikkelden zij alle drie een landbouwmonitor. De landbouwmonitor van Groningen en Drenthe is nog in ontwikkeling, terwijl die van Fryslân (Dashboard Landbouw) in 2021 voor het eerst werd gepubliceerd en sindsdien jaarlijks wordt geactualiseerd. Het Dashboard Landbouw bevat actuele cijfers voor diverse variabelen, waaronder het aantal biologische bedrijven en de oppervlakte in hectare van biologische landbouw naar type (zie paragraaf 2.5.1). Verder gaven de drie provincies gezamenlijk opdracht voor een 'Foto van het Noorden' (zie paragraaf 2.5.1). Groningen houdt bij wat het areaal biologische landbouwgrond is, maar stelde ook dat er geen geschikte indicatoren waren en dat er geen geschikte data waren. Drenthe startte meerdere initiatieven om de monitoring van maatschappelijke effecten op het gebied van ecologische verduurzaming en biodiversiteit te verbeteren. Ook stelde Drenthe voor de akkerbouw en melkveehouderij een set met indicatoren op, maar stelde zij die nog niet vast (omdat zij nog geen oplossing zag voor de vertaalslag van die indicatoren op bedrijfsniveau naar een niveau voor Drenthe als geheel).

Tot slot valt op dat Provinciale Staten van Fryslân en Drenthe nadere wensen uitten met betrekking tot hun informatiebehoefte, terwijl Provinciale Staten van Groningen dat niet deden. Gedeputeerde Staten van Groningen stelden het programma Duurzame Landbouw vast en stuurden dit ter informatie naar Provinciale Staten. In Fryslân debatteerden de Staten over de startnotitie Friese Landbouwagonde en stelden zij zelf de uiteindelijke Friese Landbouwagonde vast. In Drenthe besloten de Staten hun informatiebehoefte nader uit te diepen via hun eigen onderzoeksfaciliteit.

Aanbevelingen

Veranderende context

Gelijktijdig met de uitvoering van ons onderzoek in 2019 verklaarde de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State (ABRvS) vergunningen op basis van het Programma Aanpak Stikstof (PAS) ongeldig (zie kader). Sinds deze uitspraak zoekt de overheid naar manieren om activiteiten door te laten gaan die stikstof uitstoten, waarbij zij tegelijkertijd probeert kwetsbare natuur te beschermen.⁶ Dat doet zij onder andere door de stikstofuitstoot van bestaande activiteiten te beperken, waaronder landbouwactiviteiten. Dit leidde in het hele land tot boerenprotesten. Het reduceren van stikstofuitstoot in het landelijk gebied is een belangrijk onderdeel van het Nationaal Programma Landelijk Gebied. Het Rijk stelt dit programma in 2023 op en beschrijft hierin de (gecombineerde) opgaven op het gebied van water, natuur, stikstof en klimaat. De provincies gaan een belangrijke rol spelen in de uitvoering van dit programma.⁷ Op basis van de kaders in het NPLG zullen provincies namelijk gebiedsprogramma's moeten initiëren waarin ze per gebied vastleggen hoe ze de doelen voor natuur, stikstof, water en klimaat gaan halen. Uiterlijk 1 juli 2023 dienen de provincies een concept van deze gebiedsprogramma's bij het Rijk aan te leveren.⁸

Zoals hiervoor bleek is er tot nu toe sprake van beperkte doorwerking van de acht aanbevelingen uit het oorspronkelijke rapport. Deze acht aanbevelingen blijven van kracht en hun relevantie neemt toe nu er van de provincies een belangrijke regisserende rol wordt verwacht binnen het Nationaal Programma Landelijk Gebied (zie kader over de veranderende context). Vanwege het feit dat het Rijk veel taken met betrekking tot het behalen van de doelen op het gebied van stikstof, water, natuur en klimaat bij de provincie belegt, doen we specifiek de volgende aanbevelingen.

Aanbeveling 1: organiseer constructieve samenwerking

Gedeputeerde Staten, bepaal helder de eigen rol van de provincie in de verduurzamingsopgave, stel vast welke partijen en actoren op de verschillende facetten van verduurzaming een constructieve bijdrage aan de verduurzaming van de landbouw kunnen en willen leveren, en organiseer op basis daarvan doelgerichte samenwerkingsverbanden.

Aanbeveling 2: afwegen geschikte beleidsinstrumenten

Gedeputeerde Staten, analyseer in het licht van de provinciale gebiedsprogramma's welke beleidsinstrumenten het meest geschikt zijn om bepaalde doelen in het kader van de verduurzaming van de landbouw te bereiken en neem daarbij nadrukkelijk het ruimtelijke instrumentarium in ogenschouw.

⁶ ABRvS: <https://www.raadvanstate.nl/stikstof/>, benaderd op 18 april 2023.

⁷ Rijksoverheid. (2022). Startnotitie Nationaal Programma Landelijk Gebied. Rijksoverheid, p.4.

⁸ In de meeste provincies heten die het Provinciaal Programma Landelijk Gebied (PPLG); in Fryslân heet dit het Frysk Programma Landelijk Gebied.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en vraagstelling

In 2020 publiceerde de Noordelijke Rekenkamer een onderzoek naar het provinciale beleid voor en subsidiëring van verduurzaming van de landbouw.⁹ De vraagstelling die destijds in het onderzoek centraal stond is de volgende: “Op welke manier hebben de noordelijke provincies in de periode 2012 tot en met 2018 met subsidieverstrekking bijgedragen aan een verduurzaming van de landbouw?”¹⁰

Die hoofdvraag viel uiteen in vier deelvragen:

1. Welk beleid voert de provincie om de transitie naar een duurzame landbouw te stimuleren?
2. Hoeveel en welke (eigen) middelen en subsidies zijn hiervoor ingezet?
3. Wat zijn de resultaten van het gevoerde subsidiebeleid om de landbouw te verduurzamen?
4. Op welke manier zijn Provinciale Staten betrokken geweest bij en geïnformeerd over voortgang en resultaten van het provinciale duurzame landbouwbeleid?¹¹

In dat onderzoek concludeerden wij over de provincie Fryslân het volgende (zie tabel 1):

Tabel 1: conclusies uit het onderzoek 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid'

Fryslân
1. Welk beleid voerden de Noordelijke provincies in de jaren 2012 tot en met 2018 om de transitie naar een duurzame landbouw stimuleren?
<ul style="list-style-type: none">▪ De provincie stimuleert het verduurzamen van de landbouw in zowel economische, ecologische als sociale zin. Vanaf 2017 verschuift de focus meer naar ecologische duurzaamheid, en is het landbouwbeleid gericht op het in 2025 bewerkstelligen van een 'duurzame, natuurinclusieve landbouw'.▪ De provincie verbindt duurzaamheidseisen aan landbouwsubsidies. Deze vereisten sluiten niet uit dat een project gericht op verduurzaming voornamelijk economische aspecten in zich heeft.▪ Voor verduurzaming van de landbouw is volgens de provincie een koerswijziging nodig. Daartoe zet de provincie vanaf 2017 eenzelfde aanpak in als in de voorgaande jaren, namelijk het werken met koplopers en voorbeelden. Onduidelijk is in hoeverre deze aanpak bijdraagt aan ecologische verduurzaming van de landbouw en het daarin meekrijgen van het 'peloton'.▪ De provincie Fryslân geeft in samenwerking met andere partijen vorm aan verduurzaming van de landbouw. Daarbij kiest de provincie voor een faciliterende en ondersteunende rol, en treedt zij op als netwerkbestuurder. De landbouwsector moet zelf stappen zetten richting verduurzaming.
2. Hoeveel en welke subsidies hebben de Noordelijke provincies gedurende de onderzoeksperiode ingezet voor het verduurzamen van de landbouw?
<ul style="list-style-type: none">▪ De provincie beschikt niet over direct toegankelijke en in de beleidscyclus bruikbare informatie over specifiek voor ecologische verduurzaming van de landbouw ingezette subsidies.

⁹ Noordelijke Rekenkamer. (2020). Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid. Noordelijke Rekenkamer.

¹⁰ Noordelijke Rekenkamer. (2018). Onderzoeksplan Duurzame landbouw. Noordelijke Rekenkamer, p. 6.

¹¹ Noordelijke Rekenkamer. (2018). Onderzoeksplan Duurzame landbouw. Noordelijke Rekenkamer, p. 6.

- De provincie heeft €21,1 miljoen ingezet om verduurzaming van de landbouw te stimuleren. Dit bedrag bestaat uit €14,7 miljoen provinciale middelen en uit €6,4 miljoen aan Europese middelen (POP2 en POP3). De meeste middelen werden voor natuurinclusieve landbouw ingezet (€15,6 miljoen).

3. Wat zijn de resultaten van het door de Noordelijke provincies gevoerde subsidiebeleid om de landbouw te verduurzamen?

- Het maatschappelijk effect van het beleid voor verduurzaming van de landbouw is niet te bepalen. De activiteiten die in het kader van het beleid zijn ontplooid zijn slechts ten dele te specificeren.
- Uit het project- en gebiedsonderzoek blijkt dat de uitvoering in de praktijk anders is verlopen dan voorzien. Dit heeft invloed op de resultaten van het project, waaronder doorwerking en maatschappelijke impact, en de mate waarin het project aan ecologische verduurzaming van de landbouw bijdraagt.
- Successen worden niet altijd gedeeld.
- Het inzetten van een provinciale intermediair ('aanjager' of consultant), met als doel het vinden van initiatieven in het 'veld' die aansluiten bij de provinciale maatschappelijke doelstellingen, wordt vanuit de landbouw als waardevol gezien.

4. Op welke manier zijn de Provinciale Staten van de drie Noordelijke provincies betrokken geweest bij en geïnformeerd over de voortgang en resultaten van het provinciale (subsidie)beleid ter verduurzaming van de landbouw?

- Provinciale Staten zijn betrokken bij de totstandkoming van relevant landbouwbeleid, en worden voornamelijk via de planning- en controlecyclus geïnformeerd over inspanningen om de landbouw te verduurzamen. Provinciale Staten vragen met betrekking tot verduurzaming van de landbouw soms om concrete indicatoren, en soms om aandacht voor inhoudelijke onderwerpen.

De conclusies staan in hun oorspronkelijke formulering in bijlage 2.

Onderhavig terugblikonderzoek gaat na in hoeverre er doorwerking is van de door Provinciale Staten overgenomen aanbevelingen uit het onderzoek uit 2020. Wij voeren dit onderzoek gelijktijdig bij de drie Noordelijke provincies uit en rapporteren per provincie. De vraagstelling luidt als volgt:

In hoeverre werken de aanbevelingen uit het onderzoek 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid' door?

Deze vraag valt uiteen in de volgende deelvragen:

- Wat heeft de provincie met de overgenomen aanbevelingen gedaan en waar blijkt dit uit? In hoeverre strookt dit met de oorspronkelijke strekking van de aanbeveling?
- In hoeverre heeft het rekenkameronderzoek tijdens de uitvoering ervan al geleid tot verbeteracties van Gedeputeerde Staten of ambtelijke dienst?
- Zijn er als gevolg van het rekenkameronderzoek veranderingen opgetreden in visie, beleid en/of de uitvoering en in hoeverre is daarover gedebatteerd in de Staten?

1.2 Onderzoeksaanpak en -afbakening

1.2.1 Onderzoeksmethoden

We hebben het onderzoek in een aantal stappen uitgevoerd:

- Bij aanvang hebben we de door Provinciale Staten overgenomen aanbevelingen in tabelvorm naar de provincie gestuurd met het verzoek om daarin aan te geven wat zij met de aanbeveling heeft gedaan. Voorts vroegen we om de stukken waaruit de doorwerking blijkt.

- We hebben na het ontvangen van de ingevulde tabel en bijbehorende stukken verzocht de doorwerking van de aanbevelingen toe te lichten in een gesprek.
- Tot slot hebben we op basis van de stukken van de provincie, de informatie over de doorwerking en het gesprek gekeken in hoeverre er sprake was van doorwerking van de aanbevelingen.

Tabel 2 toont de aanbevelingen die de Noordelijke Rekenkamer deed. Provinciale Staten van Fryslân namen alle over.

Tabel 2: aanbevelingen uit het rapport 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid' (geamendeerde gedeelte in cursief)

Aanbeveling
1. Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.
2. Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen daarin precies wordt gewerkt.
3. Analyseer welke beleidsinstrumenten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?
4. Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren.
5. Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex post de effecten te evalueren.
6. Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.
7. Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk en draag als provincie actief bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten.
8. Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft.

De aanbevelingen uit het oorspronkelijke rapport in hun oorspronkelijke formulering staan in bijlage 3, de door de provincie ingevulde tabel in bijlage 4.

1.2.2 Doorwerking

Met doorwerking bedoelen wij het effect van de aanbevelingen op de (verbetering van) beleidsvorming, besluitvorming en beleidsuitvoering door en/of namens het provinciebestuur.¹² Wij operationaliseren doorwerking door te kijken naar drie punten:¹³

- A. Bereik van onderzoek: de aandacht in de politiek-bestuurlijke context voor het onderwerp, de bespreking van de inhoud en de eventuele besluitvorming over de aanbevelingen. Bij onderzoek naar het bereik van een rekenkamerrapport kan het dan gaan over de mate waarin de aanbevelingen zijn overgenomen en over de aandacht voor het onderzoek in de samenleving, pers en bij andere rekenkamers.
- B. Effecten van onderzoek: de verandering die het onderzoek teweegbracht binnen de provincie of daarbuiten. Hiermee wordt in kaart gebracht wat er na besluitvorming over de aanbevelingen is veranderd als gevolg van het rekenkameronderzoek. Bij onderzoek naar het effect van een rekenkameronderzoek kan onder meer worden gekeken naar de vertaling van de aanbevelingen in beleid(svoornemens) en/of uitvoering daarvan en het politiek danwel maatschappelijk effect van de uitvoering ervan.
- C. Soorten bereikte doorwerking: de mate waarin de effecten van onderzoek bijdragen aan de verbetering van beleidsvorming, meningsvorming, besluitvorming, beleidsuitvoering en -verantwoording. Er bestaat een onderscheid in vier soorten doorwerking:
 - 1. Preventieve doorwerking: wanneer een rekenkameronderzoek tussen aankondiging en publicatie al heeft geleid tot verbeteractie(s) van Gedeputeerde Staten en/of ambtelijke organisatie.
 - 2. Agenderende doorwerking: wanneer als gevolg van het rekenkameronderzoek een nieuw thema onderwerp is geworden van het maatschappelijk en/of politieke debat.
 - 3. Instrumentele doorwerking: wanneer het rekenkameronderzoek heeft geleid tot aanpassingen in het beleid en/of beleidsuitvoering.
 - 4. Conceptuele doorwerking: wanneer het rekenkameronderzoek heeft geleid tot nieuwe kennis, ideeën en/of redeneringen, al dan niet op andere beleidsterreinen dan waar onderzoek naar gedaan is.

1.3 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 gaat per aanbeveling in op de manier waarop de provincie deze heeft opgepakt en de doorwerking volgens de in de vorige paragraaf beschreven onderzoeksmethodiek.

¹² Gebaseerd op: Lemmens, E., Voorwerking, werking en doorwerking: een praktisch instrument voor het meten van het effect van rekenkamers, in, Beleidsonderzoek Online april 2014, DOI: 10.5553/Beleidsonderzoek.000039.

¹³ Gebaseerd op NVRR, Handreiking meten van doorwerking rekenkamerproducten, april 2018. We richten ons op de doorwerking bij de provincie (en niet zozeer neveneffecten van het onderzoek) en op het oorspronkelijke beleidsonderwerp: duurzaamheid in het landbouwbeleid van de provincie.

2. Aanbevelingen en doorwerking

2.1 Inleiding

Provinciale Staten van Fryslân namen alle aanbevelingen over uit het rapport 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid'. In dit hoofdstuk gaan wij per aanbeveling in op de doorwerking ervan. Wij geven met de informatie in dit hoofdstuk antwoord op de drie deelvragen van dit onderzoek:

1. Wat heeft de provincie met de overgenomen aanbevelingen gedaan en waar blijkt dit uit? In hoeverre strookt dit met de oorspronkelijke strekking van de aanbeveling?
2. In hoeverre heeft het rekenkameronderzoek tijdens de uitvoering ervan al geleid tot verbeteracties van Gedeputeerde Staten of ambtelijke dienst?
3. Zijn er als gevolg van het rekenkameronderzoek veranderingen opgetreden in visie, beleid en/of de uitvoering en in hoeverre is daarover gedebatteerd in de Staten?

De informatie in dit hoofdstuk is een vertaling van de door de provincie ingevulde tabel (zie bijlage 4). Duiding van de informatie is gegeven tijdens een gesprek met medewerkers van de provincie Fryslân op 16 maart 2023.

2.2 Provinciale doelstellingen primaire landbouw

2.2.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling I: provinciale doelstellingen primaire landbouw

Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.

De startnotitie van de Friese Landbouwagonde bevat een probleemanalyse.¹⁴ Hierin staat waar de landbouw in Fryslân staat, welke uitdagingen bestaan, wat de provincie met de landbouw wil bereiken en hoe zij dat wil aanpakken. Deze aanpak is in de Friese landbouwagonde 2021 - 2030

¹⁴ Provincie Fryslân, startnotitie Friese Landbouwagonde, vastgesteld door Provinciale Staten op 25 november 2020, pp. 9-11.

samen met de agrarische ondernemers, ketenbedrijven, onderzoek en onderwijs geconcretiseerd. De provincie streeft er naar dat alle agrarische ondernemers meer mogelijkheden hebben voor groen ondernemerschap¹⁵ in 2030 en dat zij groen ondernemerschap integreren in hun bedrijfsvoering.¹⁶ De provincie maakt geen bewuste duidelijke keuze voor een bepaalde mate van ecologische verduurzaming en hoe die zich verhoudt tot een rendabele bedrijfsvoering voor agrarische ondernemers. Hier geeft zij twee redenen voor. Ten eerste zit iedere ondernemer in een eigen bedrijfssituatie waardoor de mogelijkheden voor groen ondernemerschap en de gevolgen daarvan voor het inkomen kunnen verschillen per bedrijf en per sector. Ten tweede heeft de provincie naar eigen zeggen geen instrumenten om de gewenste transitie af te dwingen. Zij probeert vooral te faciliteren en te stimuleren.¹⁷

2.2.2 Doorwerking

Tabel 3 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 3: doorwerking aanbeveling provinciale doelstellingen primaire landbouw

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De startnotitie van de Friese Landbouwagonderzoek bevat een probleemanalyse. Het streefbeeld is dat boeren in 2030 meer mogelijkheden hebben voor groen ondernemerschap.
Soorten bereikte doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking

2.3 Provinciale rol duurzame landbouwbeleid

2.3.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling II: provinciale rol duurzame landbouwbeleid

Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen daarin precies wordt gewerkt.

¹⁵ Met groen ondernemerschap wordt onder andere bedoeld op meer natuurinclusieve landbouw en het sluiten van kringlopen. (Bron: tabel implementatie aanbevelingen provincie Fryslân (bijlage 4))

¹⁶ Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagonderzoek 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021.

¹⁷ Gebaseerd op Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagonderzoek 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021, pp. 7-8 en een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel (bijlage 4), 16 maart 2023.

De transitie van de landbouw is volgens de provincie een voorbeeld van een duurzame markttransformatie, waarbij alle partijen in de markt (of keten) zullen moeten bijdragen aan de transitie. De provincie draagt hieraan bij door te ondersteunen, faciliteren en een regierol te vervullen in gebiedsgerichte aanpakken.¹⁸ In het kader van de Friese Landbouwagonde werkt de

Grondgebonden	Verwaardig in de keten/export	Made in Fryslân	Opleiding, kennis & innovatie	Verdienmodellen
LTO Noord / LTO Opsterland	FrieslandCampina	Streekboeren & Co.	Aeres-Groep	Rabobank
Feriening Biologyske Boeren Fryslân	Rouveen Kaas	Friese Voedselbeweging	Rijksuniversiteit Groningen	Nederlandse Akkerbouw Vakbond
Nederlandse Meelkveehouders Vakbond	Farmel	Feriening Biologyske Boeren Fryslân	Kenniscentrum Verzilting	LTO Noord
Kollektivenberied Fryslân	Aware / Noorderlandmelk	Kening fan 'e Greide	Van Hall Larensteijn	GLB-expert
Friese Milieufederatie	Cosun	Agrarische Jongeren Fryslân	Wageningen University & Research	Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit
Agrarische Jongeren Fryslân	Agrifirm	Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Wetsus	Ekwadraat
Wetterskip Fryslân	Nederlandse Akkerbouw Vakbond	Coöperatieve Samenleving	Kenniscentrum bodem	Triodos
Rabobank	LTO Noord	Friese Milieufederatie	Triple Dairy	Pijpkaneel
Farmers Defence Force	Nederlandse Aardappel Organisatie	Jumbo Dokkum	Cumela	FrieslandCampina
Het Fries Grondbezit	Innovatie Pact Fryslân	Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit	Living Lab Fryslân	Cosun
Gemeente Weststellingwerf	Het Fries Grondbezit	Netwerk Duurzame Dorpen	Geluid vanaf het boerenerf	Het Fries Grondbezit
Gemeente Súdwest-Fryslân		Het Fries Grondbezit		Ecolana
Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit				Innovatie Pact Fryslân
Van Hall Larensteijn				
Bioclear				

Figuur 1: overzicht van samenwerkingen Fryslân ten behoeve van transitie landbouw (Bron: Friese Landbouwagonde 2021-2030)

provincie samen met ondernemers, onderwijs, bedrijven, financiële instellingen en andere overheden. Om partijen te betrekken bij de landbouwagonde organiseerde de provincie een online bijeenkomst over de toekomst van de Friese landbouw. Iedereen kon daar aan deelnemen. Vervolgens organiseerde de provincie onder andere sessies over vijf thema's waarin deelnemers de landbouwagonde verder uitwerkten (figuur 1). Per thema beoordeelden de provincie en de deelnemers wat nodig was om te doen en welke partij(en) daar in rol in kon(den) spelen. De samenwerkingen kwamen vrijblijvend tot stand. De provincie maakte vooraf geen selectie met welke partij op welke manier zou worden samengewerkt. De provincie is zich ervan bewust dat de

¹⁸ Provincie Fryslân, startnotitie Friese Landbouwagonde, vastgesteld door Provinciale Staten op 25 november 2020, pp. 5.

bijdrage van partijen kan verschillen per fase in de transitie van de landbouw. Dit weegt zij mee wanneer zij een keuze maakt voor een bepaalde rol in een samenwerking.¹⁹

2.3.2 Doorwerking

Tabel 4 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 4: doorwerking aanbeveling provinciale rol duurzame landbouwbeleid

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De provincie beschrijft de rollen die zij aanneemt in samenwerkingen.
Soorten bereikte doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking.

2.4 Beleidsinstrumentarium doelbereiking

2.4.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling III: beleidsinstrumentarium doelbereiking

Analyseer welke beleidsinstrumenten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?

Europa en het Rijk bepalen in grote lijnen het landbouwbeleid. Binnen de Europese en landelijke kaders streeft de provincie er naar dat alle agrarische ondernemers groen ondernemerschap integreren in hun bedrijfsvoering. Fryslân kent geen specifieke (wettelijke) taken of bevoegdheden voor de landbouwsector. Daarom speelt zij vooral een stimulerende en faciliterende rol.²⁰ Instrumenten die de provincie daarbij inzet zijn:

- subsidieverstrekking;
- kennisontwikkeling en -deling;
- participeren in netwerken, programma's en andere opgaven.

De provincie maakt geen gebruik van de omgevingsvisie of -verordening om nadere regels te stellen die helpen om de doelen van het landbouwbeleid te bereiken.

De provincie stelt subsidiemiddelen beschikbaar voor de uitvoering van projecten. Een deel van deze middelen loopt via het Samenwerkingsverband Noord-Nederland (SNN), bijvoorbeeld die in het kader van het Plattelands Ontwikkeling Plan (POP). Andere middelen komen ten goede aan projecten die partijen uitvoeren in het kader van de Friese Landbouwagenda of de Regiodeal

¹⁹ Gebaseerd op Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagenda 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021 en een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel (bijlage 4), 16 maart 2023.

²⁰ Gebaseerd op Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagenda 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021

Natuurinclusieve Landbouw. Ook beschikt de provincie, opgave Landbouw en Voedselproductie, over middelen die nog niet geormerkt zijn. Tot slot zijn er middelen beschikbaar vanuit gerelateerde opgaves (veenweide, water, economie en natuur & landschap). Daar kunnen agrarische ondernemers ook een beroep op doen.

De provincie zet actief in op kennis ontwikkelen en kennisdelen. Opgedane kennis, onder andere vanuit de Friese Landbouwagenda en de regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, deelt zij via Living Lab Fryslân en de Landbouwadvispool.²¹ Het voortzetten van het Living Lab Fryslân was een direct gevolg van het rekenkamerrapport naar duurzame landbouw.²² Zie ook hoofdstuk 2.6.

Verder stimuleert de provincie het verspreiden van kennis via onderwijs- en kennisinstellingen, zoals de Dairy Campus en Van Hall Larenstein, en door te participeren in netwerken, zoals de Agro Agenda Noord Nederland en The Potato Valley.

2.4.2 Doorwerking

Tabel 5 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 5: doorwerking aanbeveling beleidsinstrumentaria doelbereiking

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De provincie zette in op kennisdeling als instrument.
Soorten bereikte doorwerking	Geringe instrumentele doorwerking.

2.5 Indicatoren monitoringssysteem

2.5.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling IV: indicatoren monitoringssysteem

Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren.

Voorbeelden van relevante indicatoren zijn een concrete toename van:

- biodiversiteit
- grondgebondenheid
- aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal
- mate van gebruik van duurzaam en/of biologisch (geteelde) grondstoffen

en een concrete afname van:

- emissies
- CO₂-uitstoot

²¹ Respectievelijk www.livinglabfryslan.frl en www.lap.frl.

²² Gebaseerd op een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel, 16 maart 2023.

- (kunst)mestgebruik
- gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Dat betekent onder meer dat er vooraf goed moet worden nagedacht over relevante indicatoren en de te maken afspraken over de wijze waarop die in de evaluatie van de voortgang en de verantwoording een rol spelen. Maak ook afspraken over de wijze en moment(en) van evaluatie en eventuele bijstelling van beleid als zodanig. Dit geldt ook bij een integrale gebiedsaanpak zoals in het veenweidegebied.

Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werkte de provincie aan de (start van de) Friese Landbouwagonde. Daarin besteedt de provincie ook aandacht aan monitoring. Los van de Friese Landbouwagonde werkt de provincie ook aan manieren om gegevens van de landbouwsector te gebruiken om de bijdrage van de sector aan verduurzaming inzichtelijk te maken. Dit is een rechtstreeks gevolg van de aanbeveling. Hieronder gaan we verder in op de specifieke monitoring in de Friese Landbouwagonde en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw en vervolgens op de bredere monitoring van de verduurzaming van de landbouwsector door de provincie.

Specifieke monitoring Friese Landbouwagonde en Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw

De provincie kiest ervoor om de voortgang van de Friese Landbouwagonde en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw vooral procesmatig te monitoren.²³ Bij procesmatige monitoring kijkt de provincie naar het proces, bijvoorbeeld door te kijken naar het aantal samenwerkingspartners, hun betrokkenheid en wat zij gezamenlijk voor acties uitvoerden. De eerste resultaten koppelden Gedeputeerde Staten in juli 2022 terug aan Provinciale Staten.²⁴ De resultaten van de Regiodeal koppelden Gedeputeerde Staten op verschillende momenten terug aan Provinciale Staten.²⁵ In beginsel monitort de provincie de inhoudelijke effecten en de bijdrage aan de realisatie van beleidsdoelstellingen niet. Wel werken het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij (LNV), de provincie en een aantal kennisinstellingen op dit moment (maart 2023) samen aan een monitoringsplan in het kader van de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. Zij willen informatie uit bedrijfssystemen gebruiken voor een langjarige onderzoek op de thema's klimaat, biodiversiteit, economie, natuur en landschap. Daarmee zouden de effecten van maatregelen op die thema's inzichtelijk kunnen worden gemaakt. Het onderzoek dient in 2023 te starten.²⁶ Vanaf 2024 wil de provincie met kritische prestatie-indicatoren (KPI's) de directe bijdrage aan de realisatie van beleidsdoelstellingen op bedrijfs- en gebiedsniveau inzichtelijk maken.

²³ Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagonde 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021, p.29 en Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, Derde voortgangsrapportage, september 2022, p.16.

²⁴ Provincie Fryslân, brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Informerende brief voortgang Friese Landbouwagonde, 6 juli 2022. Voor de zomer van 2023 zullen Gedeputeerde Staten weer een terugkoppeling naar Provinciale Staten sturen.

²⁵ Provincie Fryslân, Brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, 18 mei 2020; Provincie Fryslân, Brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland, 29 juni 2021; Provincie Fryslân, Brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Derde voortgangsrapportage Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw, 8 november 2022.

²⁶ Gebaseerd op Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, Derde voortgangsrapportage, september 2022, p. 16-17 en een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel, 16 maart 2023.

Bredere monitoring verduurzaming landbouw

Naast de hierboven beschreven specifieke monitoring, monitort de provincie de voortgang van de verduurzaming van de landbouw via een ‘Dashboard Landbouw’²⁷ en een ‘Foto van de agrosector van het Noorden’. We lichten beide toe.

Het doel van het Dashboard Landbouw is om in beeld te brengen wat de situatie van de Friese agrarische sector is en waar agrariërs hun gronden voor gebruiken. Het Dashboard bevat actuele feitelijke cijfers voor diverse variabelen. In veel gevallen gaat het om meerjarige cijfers en in sommige gevallen worden de cijfers (of meerjarige ontwikkeling) vergeleken met Nederland als geheel. Voorbeelden van variabelen zijn:

- aantal biologische bedrijven (o.a. ‘totaal’ en ‘in omschakeling’);
- aandeel biologische bedrijven binnen sector landbouw;
- oppervlakte in hectare van biologische landbouw naar type (o.a. grasland, akkerbouw);
- mestproductie;
- fosfaatuitscheiding vee;
- stikstofuitscheiding vee;
- CO₂-uitstoot;
- CO₂-reductie (in procenten) ten opzichte van 2010 naar sector (o.a. landbouw, industrie, mobiliteit).

De gegevens komen grotendeels van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het Dashboard is in juni 2021 voor het eerst gepubliceerd en zal minimaal één keer per jaar geactualiseerd worden. De provincie bespreekt periodiek wensen om verduidelijkingen of aanvullingen.

Mede naar aanleiding van de aanbeveling verstrekte Fryslân, samen met Groningen en Drenthe, opdracht aan Wageningen Economic Research en Wageningen Environmental Research om (opnieuw na 2017) een scan te maken van de Noord-Nederlandse agrosector en -cluster: ‘Foto van het Noorden 2022’.²⁸ Dit onderzoek bevat gegevens over de noordelijke primaire landbouw en agro-food-sector en bevat relevante ontwikkelingen per provincie. Dit onderzoek bevat bijvoorbeeld informatie over:²⁹

- aantal biologische bedrijven, uitgesplitst naar type, vergeleken met Drenthe, Fryslân, Groningen en Nederland als geheel;
- arealen op biologische bedrijven (in hectare), uitgesplitst naar type, vergeleken met Drenthe, Fryslân en Nederland als geheel;
- aantal agrarische bedrijven met verbreding van activiteiten (bijvoorbeeld met natuurbeheer);
- de mate van grondgebondenheid in GVE’s van melkveebedrijven per hectare³⁰, vergeleken met Drenthe, Fryslân, Groningen en Nederland als geheel;

²⁷ Provincie Fryslân:

<https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiMjAxODUwODQtOWVhYi00MjY5LTlmZjktOWU2ZDBmNjIjMTVklwiidCI6IjQxNGRlYjVlLWQ3ZGYtNGFIYS1hMDI1LTM4MGM5MGU0ZTcxNyIsImMiOiI9>, benaderd op 21 maart 2023.

²⁸ Wageningen Universiteit en Research in opdracht van de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. (2022). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld. Wageningen Universiteit en Research.

²⁹ Wageningen Universiteit en Research in opdracht van de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. (2022). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld. Wageningen Universiteit en Research, p.22, p.24, pp.80-82, pp.85-92.

³⁰ GVE staat voor grootvee-eenheid. Zie voor meer informatie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/31/meer-koeien-in-de-wei-maar-wel-korter/grootvee-eenheid--gve-->, benaderd op 27 maart 2023.

- uitstoot van fosfaat en stikstof, vergeleken met Drenthe, Fryslân, Groningen en Nederland als geheel.

Met uitzondering van informatie over stikstofuitstoot stonden bovenstaande gegevens ook vermeld in ‘Foto van het Noorden 2017’.³¹

Gebruik van gegevens uit bedrijfssystemen

Voor de indicatoren die we hierboven noemden hanteert de provincie (vooralsnog) geen streefwaarden, omdat de instrumenten die zij inzet vooral faciliterend en stimulerend van aard zijn (zie ook hoofdstuk 2.4). Met die instrumenten kan zij de gewenste veranderingen niet afdwingen.

Het bijhouden van gegevens op andere in de aanbeveling gesuggereerde indicatoren is volgens de provincie lastig, omdat deze gegevens alleen vanuit de bedrijven zelf beschikbaar kunnen komen. Op dit moment (maart 2023) verkent de provincie de mogelijkheid om te gaan werken met een set van indicatoren (de provincie noemt dit kritische prestatie-indicatoren, KPI’s) die gevuld gaan worden met gegevens uit de administratieve systemen van een melkveehouder of akkerbouwer. Met die set van indicatoren zou dan zicht ontstaan op de kwaliteit van lucht, bodem en water, op het niveau van individuele bedrijven, regio’s en de provincie als geheel. De provincie wil graag aansluiten bij de set van indicatoren die landelijk draagvlak heeft. Door (naast verplichte drempelwaarden vanuit het Rijk) streefwaarden voor die indicatoren te benoemen en agrariërs te belonen bij het bereiken ervan, hoopt de provincie bij te dragen aan de gewenste transitie.³² De provincie bekijkt dit jaar (2023) of er voldoende draagvlak is voor deze werkwijze en hoopt dit in 2024 daadwerkelijk te implementeren. Deze werkwijze zou dan ook toegepast kunnen worden voor specifiek het veenweidegebied (laatste zin aanbeveling); nu (maart 2023) monitort de provincie in dat gebied alleen op het niveau van projecten.

2.5.2 Doorwerking

Tabel 6 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 6: doorwerking aanbeveling monitoringssysteem

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	Binnen de Friese Landbouwagonde en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw past de provincie vooral procesmonitoring toe. Hierover informeren Gedeputeerde Staten Provinciale Staten jaarlijks apart (buiten de gebruikelijke planning- en controlecyclus). Daarnaast monitort de provincie structureel de verduurzaming van de landbouw via het Dashboard Landbouw en de Foto van het Noorden. Daarin komen enkele van de in de oorspronkelijke aanbeveling gesuggereerde indicatoren terug. Verder verkent zij de mogelijkheid om data uit bedrijfssystemen te gebruiken

³¹ Wageningen Universiteit en Research in opdracht van de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. (2017). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld. Wageningen Universiteit en Research.

³² Provincie Fryslân, <https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren>, benaderd op 21 maart 2023.

	om zicht te krijgen op de kwaliteit van lucht, bodem en water.
Soorten bereikte doorwerking	Instrumentele doorwerking.

2.6 Projecten monitoringssysteem

2.6.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling V: projecten monitoringssysteem

Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex post de effecten te evalueren.

Dit vraagt om heldere indicatoren en vergt een actievere betrokkenheid bij projecten en investering in het inwinnen en bijhouden van relevante informatie. Zo kan de subsidiënt tijdens en na het project (op vrijwillige basis) om informatie over relevante indicatoren gevraagd worden, waardoor beter zicht komt op de doorwerking van gesubsidieerde projecten. Ook kan via (anonieme) enquêtes of (afstudeer)onderzoek van studenten van (agrarische) opleidingen effectonderzoek worden gedaan. De door de Rekenkamer onderzochte projecten ‘Goud van oud grasland’ en ‘Groen gas uit mestvergisting’ laten zien dat nader zicht op de doorwerking nuttige informatie oplevert over de relatie tussen provinciale inspanningen en maatschappelijke effect

Monitoring van projecten vanuit de Friese Landbouwagonde

De provincie houdt projectdossiers bij. Die bevatten ook de tussenevaluaties en de eindverslagen (bij afronding) van de projecten waarin de provincie de voortgang van projecten bijhoudt. De provincie informeert over uitvoering en voortgang van de projecten via bijeenkomsten, nieuwsbrieven en een jaarlijkse verantwoording richting Provinciale Staten.³³ De provincie brengt niet in beeld wat de maatschappelijk effecten zijn van de projecten tezamen. Ze probeert wel voortdurend in contact te zijn met en informatie op te halen bij partijen “in het veld”, bijvoorbeeld via de hierboven genoemde bijeenkomsten of via enquêtes.³⁴ Hierdoor krijgt de provincie zicht op knelpunten die boeren ervaren wanneer zij stappen zetten in de verduurzaming van hun bedrijf. De provincie toetst naar eigen zeggen of een project doeltreffend en doelmatig is door veelvuldig contact te hebben met de partijen “in het veld” en daarmee in te spelen op datgene waar echt behoefte aan is. In het Fries Plan Landelijk Gebied wil de provincie de focus leggen op de sociaaleconomische impact van projecten.

³³ Provincie Fryslân, informatiebericht stakeholders Landbouwagonde, datum onbekend; provincie Fryslân, Nieuwsbrief nummer 2 Friese Landbouwagonde, juni 2022; provincie Fryslân, Nieuwsbrief nummer 3 Friese Landbouwagonde, oktober 2022 en provincie Fryslân, brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Informerende brief voortgang Friese Landbouwagonde, 6 juli 2022.

³⁴ Zo voerde de provincie, op verzoek van Provinciale Staten, een digitale enquête uit onder boeren. (Bron: Provincie Fryslân, brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Toelichting afhandeling aantal moties aangenomen bij behandeling landbouwagonde, 22 maart 2022)

Monitoring van projecten vanuit de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw

Zoals in hoofdstuk 2.5 staat monitort de provincie de voortgang van de Regiodeal vooral op het proces. Het verspreiden van opgedane kennis gebeurt via de organisatie Living Lab Fryslân. Mede naar aanleiding van de aanbeveling sprak de provincie met Living Lab Fryslân af dat zij een lijst met projecten beschikbaar stelt op haar website. Dit is gerealiseerd.³⁵ Het leren van projecten en delen van waardevolle inzichten uit projecten en gebieden blijft doorlopend een aandachtspunt.³⁶

Monitoring van projecten vanuit de opgave Landbouw en Voedselproductie

De provincie beoordeelt projectaanvragen aan de hand van criteria waarmee kan worden nagegaan of het project bij zal dragen aan de beoogde resultaten van het bestuursakkoord van de provincie. Mede naar aanleiding van de aanbeveling is deze werkwijze aangescherpt. De projectaanvraag bevat ook informatie over de manier waarop de resultaten worden bijgehouden.³⁷ De provincie gebruikt deze werkwijze om bij te houden welke projecten zij subsidieert en welke niet. Na toekenning van een eventuele subsidie leveren de projectuitvoerders tussenevaluaties en een eindverslag (bij afronding project) aan.³⁸ Die bespreken zij met de provincie en de provincie accordeert deze.³⁹

2.6.2 Doorwerking

Tabel 7 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 7: doorwerking aanbeveling projecten monitoringssysteem

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De provincie houdt projectdossiers bij van projecten die zij ondersteunt met subsidies. De provincie heeft niet in beeld wat het maatschappelijk effect is van de projecten. Zij beoordeelt projectaanvragen aan de hand van criteria waarmee kan worden nagegaan of het project bij zal dragen aan de beoogde resultaten van het bestuursakkoord van de provincie. Een lijst met projecten is beschikbaar op de website van het Living Lab Fryslân. De provincie en het Living Lab Fryslân organiseren sessies waarin zij opgedane kennis uit projecten verspreiden naar andere gebieden of (groepen van) boeren, maar leren van projecten en het delen van waardevolle inzichten uit projecten en gebieden blijft nog een aandachtspunt.
Soorten bereikte doorwerking	Beperkte preventieve en instrumentele doorwerking.

³⁵ Zie Living Lab Fryslân: <https://www.livinglabfryslan.frl/projecten/>, benaderd op 21 maart 2023.

³⁶ Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland, presentatie stuurgroep, 2 december 2022 en auteur(s) onbekend, tussenevaluatie voorloperprojecten, datum onbekend.

³⁷ Provincie Fryslân, Format Beoordelingscriteria projecten, datum onbekend.

³⁸ Blijkend uit een voorbeeld aangeleverd door de provincie en gebaseerd op een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel, 16 maart 2023.

³⁹ Gebaseerd op een gesprek met een medewerker van de provincie Fryslân over de aangeleverde tabel, 16 maart 2023.

2.7 Verhouding inspanningen en resultaten ten opzichte van beleidsdoelen

2.7.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling VI: verhouding inspanningen en resultaten beleidsdoelen

Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.

Provinciale Staten ontvangen jaarlijks procesinformatie over wat de provincie het afgelopen jaar deed. Voorbeelden uit de concept-jaarstukken van 2022 zijn “In navolging van 2021 formuleren met inbreng van stakeholders een integrale landbouwagenda”, “Openstellen van maatregelen uit het POP3 Transitieprogramma voor 2022” of “Uitvoering gegeven aan de landbouwagenda”.⁴⁰ Een duidelijke koppeling met het beleidsdoel of de beleidsdoelen ontbreekt vaak.

Op het moment dat het Rekenkamerrapport werd gepubliceerd luidde de doelstelling voor duurzame landbouw als volgt: “De provincie Fryslân streeft naar een duurzame, natuurinclusieve landbouw in 2025. Een landbouw die grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit, maatschappelijk draagvlak heeft én, niet in de laatste plaats, duurzaam economisch renderend is.”⁴¹

Dit (hoofd)doel splitste de provincie uit in 15 beleidsdoelen. Van de activiteiten die de provincie vanaf 2019 uitvoerde, bijvoorbeeld het verstrekken van subsidies, houdt zij bij welke daarvan vallen onder welk(e) beleidsdoel(en).⁴²

2.7.2 Doorwerking

Tabel 8 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 8: doorwerking aanbeveling verhouding inspanningen en resultaten beleidsdoelen

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De provincie houdt bij welke inspanningen (in het kader van de subsidieverstrekking) bijdragen aan welke beleidsdoelen, maar niet de resultaten.
Soorten bereikte doorwerking	Beperkte instrumentele doorwerking.

⁴⁰ Provincie Fryslân, beleidsprogramma 3: omgeving van de concept-jaarstukken van 2022, pp. 2-3 en p. 6.

⁴¹ Provincie Fryslân, Geluk op 1 – bestuursakkoord 2019-2023, 2019.

⁴² Provincie Fryslân, Exceldocument: Overzicht uitgaven en de beleidsdoelen, datum onbekend.

2.8

Vertaling succesprojecten in beleid

2.8.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling VII: vertaling succesprojecten in beleid

Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk en draag als provincie actief bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten. Zo lijkt de aanpak met een consultant als intermediair tussen ‘regeling’ en ‘veld’ zoals de consultant duurzame melkveehouderij bij te kunnen dragen aan goede resultaten. Op ecologische duurzaamheid gerichte maatregelen uit projecten van Innovatie Veenkoloniën en Landbouw op peil kunnen breder gedeeld en toegepast worden. Een beter overzicht van projecten en de daaruit voortvloeiende resultaten waaraan de provincie bijdraagt (aanbeveling 5 en 6) kunnen helpen bij het delen van deze successen.

De provincie heeft nu projectdossiers van projecten die zij ondersteunt en de stichting Living Lab Fryslân houdt op haar website een lijst bij met projecten (zie ook hoofdstuk 2.6). De provincie en de stichting Living Lab Fryslân organiseren ook bijeenkomsten waarin zij opgedane kennis uit projecten met andere gebieden en boeren delen. Sommige projecten hebben een voorwaarde dat de tussentijdse resultaten worden gedemonstreerd aan andere agrariërs. Voorbeelden zijn de Landbouw Adviespool (LAP) en Herstel Cultuurlandschap van Landschapsbeheer Friesland.⁴³ Uit de eerste ervaringen met de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw blijkt ook dat het leren van projecten en delen van waardevolle inzichten uit projecten en gebieden aandacht behoeven.⁴⁴

Doorwerking op niveau individuele subsidieregeling

Mede naar aanleiding van de aanbevelingen besloot de provincie om een subsidieregeling voor productieve investeringen bewust te koppelen aan ecologische doelen. De regeling geeft groepen of individuen de mogelijkheid subsidie aan te vragen voor een productieve investering ten behoeven van de transitie van het landbouwbedrijf naar natuurinclusieve landbouw en de Kaderrichtlijn water doelen.

2.8.2 Doorwerking

Tabel 9 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 9: doorwerking aanbeveling vertaling succesprojecten in beleid

Doorwerking:	Resultaat:
Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	De provincie sprak met Living Lab Fryslân af dat Living Lab Fryslân een lijst met projecten bijhoudt op haar website. Deze stichting speelt een belangrijke rol in het delen en verspreiden van uitkomsten van projecten.
Soorten bereikte doorwerking	Gedeeltelijke instrumentele doorwerking.

⁴³ Zie websites van de Landbouw Adviespool Fryslân: <https://www.lap.frl/> en Landschapsbeheer Friesland: <https://www.landschapsbeheerfriesland.nl/landbouw/actuele-projecten/968-herstel-agrarisch-cultuurlandschap-fryslan.html>, beide benaderd op 1 mei 2023.

⁴⁴ Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland, presentatie stuurgroep, 2 december 2022 en auteur(s) onbekend, tussenevaluatie voorloperprojecten, datum onbekend.

2.9

Informatiebehoefte Provinciale Staten

2.9.1 Handelingen provincie

De oorspronkelijke aanbeveling luidde als volgt.

Aanbeveling VIII: informatiebehoefte Provinciale Staten

Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft.

Debat over startnotitie Friese Landbouwagon

Op 25 november 2020 vergaderden Provinciale Staten over de aanbevelingen uit het NRK-rapport over duurzame landbouw.⁴⁵ Later in diezelfde vergadering stelden zij de startnotitie Friese Landbouwagon vast.⁴⁶ Bij de bespreking van de startnotitie Friese Landbouwagon uitten diverse Statenfracties aanvullende wensen om informatie. Twee aangenomen moties zijn het vermelden waard:

1. Monitoren van de Vijfsterrenlandbouw (motie 11).
2. Concrete doelen en randvoorwaarden monitoring (motie 12).

Motie 11 verzoekt Gedeputeerde Staten om in de uiteindelijke landbouwagon een monitoringsplan uit te werken waarmee de ambitie om te gaan van een viersterren- naar een vijfsterrenlandbouw gemonitord kan worden en dit te voorzien van mijlpalen en indicatoren. Motie 12 verzoekt Gedeputeerde Staten onder andere de doelstellingen van de landbouw concreet te formuleren en bij subsidieregelingen op dit gebied aan te geven in welke mate deze bijdragen aan de doelstellingen. Tevens roept de motie Gedeputeerde Staten op een duidelijk monitoringsplan op te stellen, waarbij maatschappelijke resultaten in beeld worden gebracht op basis van meetbare indicatoren, en dat dit plan wordt afgestemd met onder meer de monitoring op het gebied van andere opgaven (water, stikstof, biodiversiteit, veenweide en projecten vanuit de regiodeals).

Debat over Friese Landbouwagon

Op 22 september 2021 vergaderden Provinciale Staten over de Friese Landbouwagon.⁴⁷ Tijdens dit debat uitten diverse fracties wensen met betrekking tot de informatievoorziening, onder andere via moties. Drie aangenomen moties zijn het vermelden waard:

1. Routekaart Transitiefonds maken (motie 1);

⁴⁵ Noordelijke Rekenkamer. (2020). Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid. Noordelijke Rekenkamer.

⁴⁶ Provincie Fryslân, startnotitie Friese Landbouwagon, vastgesteld door Provinciale Staten op 25 november 2020.

⁴⁷ Schuttelaar en Partners in opdracht van provincie Fryslân, Friese Landbouwagon 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021.

2. Duidelijkheid gebiedsgerichte aanpak en effectieve inzet actiepunten (motie 3);
3. Provinciale Commissie Landelijk Gebied (PCLG) advies overnemen (motie 13).

Motie 1 verzoekt Gedeputeerde Staten een routekaart te maken voor het instellen van het Transitiefonds natuurinclusieve kringlooplandbouw. Daarin moeten Gedeputeerde Staten doelstellingen en mijlpalen benoemen en regelmatig terugkoppelen aan Provinciale Staten. Door middel van een brief kregen Provinciale Staten toelichting op de invulling van deze motie. Een overzicht met stappen van de manier waarop Gedeputeerde Staten het transitiefonds opzetten is onderdeel van deze brief.⁴⁸

Motie 3 roept Gedeputeerde Staten onder andere op om ten behoeve van een expertmeeting van Provinciale Staten een duidelijk overzicht te maken van de gebiedsgerichte aanpak in Fryslân, inclusief kaartmateriaal en achtergrondinformatie. Dat overzicht dient per gebied te bevatten:

- of de provincie al gebiedsgericht werkt of dat er nog gebiedsprocessen moeten starten;
- voor zover vastgesteld, de doelen en prioriteiten die de provincie stelt.

Deze expertmeeting vond op 11 mei 2022 plaats. Experts lichtten daarin hun visie toe op het gebiedsgericht werken, waarna medewerkers van de provincie toelichtten hoe zij op dat moment werken. Statenleden konden vragen stellen.

Motie 13 verzoekt het College van Gedeputeerde Staten om het PCLG advies over te nemen en realistische eindbeelden (voorbeelden) te ontwikkelen en alle sectoren binnen de agrarische sector hierbij mee te nemen. De beantwoording van deze motie ligt op 25 april 2023 bij Gedeputeerde Staten ter vaststelling. Daarna gaat die naar Provinciale Staten voor de Statenvergadering van 31 mei 2023.

Gedeputeerde Staten informeren Provinciale Staten verder per brief over de voortgang van de verschillende programma's en deals. In aanvulling daarop organiseert de provincie informerende bijeenkomsten als Statenleden daar behoefte aan hebben. Zo vond er op 2 februari 2022 een informerende bijeenkomst plaats over de ontwikkelingen over een kenniscluster over verziltingsvraagstukken. Op 17 juni 2022 vond er een minisymposium plaats over de huidige en toekomstige ontwikkelingen in de landbouw en welke instrumenten bijdragen aan de transitie naar een natuurinclusieve landbouw. Dit minisymposium was bedoeld voor Statenleden, gedeputeerden en overige bestuurders.⁴⁹

2.9.2 Doorwerking

Tabel 10 toont de doorwerking van de aanbeveling.

Tabel 10: doorwerking aanbeveling informatiebehoefte Provinciale Staten

Doorwerking:	Resultaat:

⁴⁸ Provincie Fryslân, Brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp Toelichting afhandeling aantal moties aangenomen bij behandeling landbouwagenda, 22 maart 2022.

⁴⁹ Provincie Fryslân, Save the date minisymposium Regionaal Natuurinclusieve Landbouw, datum onbekend.

Bereik van onderzoek	Provinciale Staten namen de aanbeveling over.
Effecten van onderzoek	Provinciale Staten maakten duidelijk aan welke informatie zij behoefte hebben. Zij uitten wensen voor de inhoud van die informatie, de frequentie waarop zij geïnformeerd willen worden en de wijze waarop. Ook verzochten zij om de doelstellingen van het landbouwbeleid concreet te formuleren en duidelijk monitoringsplan op te stellen. Gedeputeerde Staten informeren Provinciale Staten per brief en organiseren met enige regelmaat informerende bijeenkomsten als daar behoefte aan is.
Soorten bereikte doorwerking	Instrumentele doorwerking.

Bronnenlijst

Literatuur, beleidsstukken en -brieven:

- Auteur(s) onbekend, tussenevaluatie voorloperprojecten, datum onbekend.
- Lemmens, E., (2014) Voorwerking, werking en doorwerking: een praktisch instrument voor het meten van het effect van rekenkamers. In: Beleidsonderzoek Online april 2014, DOI: 10.5553/Beleidsonderzoek.000039
- Noordelijke Rekenkamer. (2020). Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid. Noordelijke Rekenkamer
- NVRR. (2018). Handreiking meten van doorwerking rekenkamerproducten. NVRR
- Provincie Fryslân, Geluk op 1 – bestuursakkoord 2019-2023, 2019.
- Provincie Fryslân, startnotitie Friese Landbouwagonde, vastgesteld door Provinciale Staten op 25 november 2020
- Provincie Fryslân, brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Toelichting afhandeling aantal moties aangenomen bij behandeling landbouwagonde, 22 maart 2022.
- Provincie Fryslân, informatiebericht stakeholders Landbouwagonde, datum onbekend
- Provincie Fryslân, Nieuwsbrief nummer 2 Friese Landbouwagonde, juni 2022.
- Provincie Fryslân, brief van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten, Onderwerp: Informerende brief voortgang Friese Landbouwagonde, 6 juli 2022.
- Provincie Fryslân, Nieuwsbrief nummer 3 Friese Landbouwagonde, oktober 2022.
- Provincie Fryslân, beleidsprogramma 3: omgeving van de concept-jaarstukken van 2022.
- Provincie Fryslân, Save the date minisymposium Regionale Natuurinclusieve Landbouw, datum onbekend.
- Provincie Fryslân, Format Beoordelingscriteria projecten, datum onbekend.
- Provincie Fryslân, Exceldocument: Overzicht uitgaven en de beleidsdoelen, datum onbekend.
- Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw Noord-Nederland, presentatie stuurgroep, 2 december 2022.
- Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, Derde voortgangsrapportage, september 2022.
- Schuttelaar en Partners, Friese Landbouwagonde 2021-2030, vastgesteld door Provinciale Staten op 22 september 2021
- Wageningen Universiteit en Research in opdracht van de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. (2017). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld. Wageningen Universiteit en Research.
- Wageningen Universiteit en Research in opdracht van de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe. (2022). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld. Wageningen Universiteit en Research.

Staten(commis­sie)vergaderingen en raadsvergaderingen:

- Provinciale Statenvergadering van 25 november 2020.

- Provinciale Statenvergadering van 22 september 2021.

Websites:

- Centraal Bureau voor de Statistiek: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/31/meer-koeien-in-de-wei-maar-wel-korter/grootvee-eenheid--gve-->
- Living Lab Fryslân: www.livinglabfryslan.frl en <https://www.livinglabfryslan.frl/projecten/>
- Landbouwadviespool: www.lap.frl
- Provincie Fryslân: <https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren>
- Provincie Fryslân:
<https://app.powerbi.com/view?r=eyJrljoiMjAxODUwODQtOWVhYi00MjY5LTNmZjktOWU2ZDBmNjdjMTVkiwidCI6IjQxNGRIYjViLWQ3ZGYtNGFIYS1hMDI1LTM4MGM5MGU0ZTcxNyIsImMiOiI9>

Bijlage 1: Geïnterviewde persoon

Ad interim Opgavemanager Landbouw & Voedselproductie

Bijlage 2: Conclusies rapport ‘Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid’ (2020)

De Noordelijke Rekenkamer concludeerde per deelvraag het volgende in het rapport over de provincie Fryslân:

1. Welk beleid voerden de Noordelijke provincies in de jaren 2012 tot en met 2018 om de transitie naar een duurzame landbouw stimuleren?

- De provincie stimuleert het verduurzamen van de landbouw in zowel economische, ecologische als sociale zin. Vanaf 2017 verschuift de focus meer naar ecologische duurzaamheid, en is het landbouwbeleid gericht op het in 2025 bewerkstelligen van een ‘duurzame, natuurinclusieve landbouw’.
- De provincie verbindt duurzaamheidseisen aan landbouwsubsidies. Deze vereisten sluiten niet uit dat een project gericht op verduurzaming voornamelijk economische aspecten in zich heeft.
- Voor verduurzaming van de landbouw is volgens de provincie een koerswijziging nodig. Daartoe zet de provincie vanaf 2017 eenzelfde aanpak in als in de voorgaande jaren, namelijk het werken met koplopers en voorbeelden. Onduidelijk is in hoeverre deze aanpak bijdraagt aan ecologische verduurzaming van de landbouw en het daarin meekrijgen van het ‘peloton’.
- De provincie Fryslân geeft in samenwerking met andere partijen vorm aan verduurzaming van de landbouw. Daarbij kiest de provincie voor een faciliterende en ondersteunende rol, en treedt zij op als netwerkbestuurder. De landbouwsector moet zelf stappen zetten richting verduurzaming.

2. Hoeveel en welke subsidies hebben de Noordelijke provincies gedurende de onderzoeksperiode ingezet voor het verduurzamen van de landbouw?

- De provincie beschikt niet over direct toegankelijke en in de beleidscyclus bruikbare informatie over specifiek voor ecologische verduurzaming van de landbouw ingezette subsidies.
- De provincie heeft €21,1 miljoen ingezet om verduurzaming van de landbouw te stimuleren. Dit bedrag bestaat uit €14,7 miljoen provinciale middelen en uit €6,4 miljoen aan Europese

middelen (POP2 en POP3). De meeste middelen werden voor natuurinclusieve landbouw ingezet (€15,6 miljoen).

3. Wat zijn de resultaten van het door de Noordelijke provincies gevoerde subsidiebeleid om de landbouw te verduurzamen?

- Het maatschappelijk effect van het beleid voor verduurzaming van de landbouw is niet te bepalen. De activiteiten die in het kader van het beleid zijn ontplooid zijn slechts ten dele te specificeren.
- Uit het project- en gebiedsonderzoek blijkt dat de uitvoering in de praktijk anders is verlopen dan voorzien. Dit heeft invloed op de resultaten van het project, waaronder doorwerking en maatschappelijke impact, en de mate waarin het project aan ecologische verduurzaming van de landbouw bijdraagt.
- Successen worden niet altijd gedeeld.
- Het inzetten van een provinciale intermediair ('aanjager' of consulent), met als doel het vinden van initiatieven in het 'veld' die aansluiten bij de provinciale maatschappelijke doelstellingen, wordt vanuit de landbouw als waardevol gezien.

4. Op welke manier zijn de Provinciale Staten van de drie Noordelijke provincies betrokken geweest bij en geïnformeerd over de voortgang en resultaten van het provinciale (subsidie)beleid ter verduurzaming van de landbouw?

- Provinciale Staten zijn betrokken bij de totstandkoming van relevant landbouwbeleid, en worden voornamelijk via de planning- en controlecyclus geïnformeerd over inspanningen om de landbouw te verduurzamen. Provinciale Staten vragen met betrekking tot verduurzaming van de landbouw soms om concrete indicatoren, en soms om aandacht voor inhoudelijke onderwerpen.

Bijlage 3: Aanbevelingen rapport 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid' (2020)

1. Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.
2. Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen daarin precies wordt gewerkt.
3. Analyseer welke beleidsinstrumenten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?
4. Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren. Voorbeelden van relevante indicatoren zijn een concrete toename van:
 - biodiversiteit
 - grondgebondenheid
 - aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal
 - mate van gebruik van duurzaam en/of biologisch (geteelde) grondstoffen

en een concrete afname van:

- emissies
- CO₂-uitstoot
- (kunst)mestgebruik
- gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Dat betekent onder meer dat er vooraf goed moet worden nagedacht over relevante indicatoren en de te maken afspraken over de wijze waarop die in de evaluatie van de voortgang en de verantwoording een rol spelen. Maak ook afspraken over de wijze en moment(en) van evaluatie en eventuele bijstelling van beleid als zodanig.

5. Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex post de effecten te evalueren.⁷ Dit vraagt om heldere indicatoren en vergt een actievere betrokkenheid bij projecten en investering in het inwinnen en bijhouden van relevante informatie. Zo kan de subsidiënt tijdens en na het project (op vrijwillige basis) om informatie over relevante indicatoren gevraagd worden, waardoor beter zicht komt op de doorwerking van gesubsidieerde projecten. Ook kan via (anonieme) enquêtes of (afstudeer)onderzoek van studenten van (agrarische) opleidingen effectonderzoek worden gedaan. De door de Rekenkamer onderzochte projecten 'Goud van oud grasland' en 'Groen gas uit mestvergisting' laten zien dat nader zicht op de doorwerking nuttige informatie oplevert over de relatie tussen provinciale inspanningen en maatschappelijke effect.
6. Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.
7. Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk, en draag als provincie actief bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten. Zo lijkt de aanpak met een consultant zoals de 'aanjager' energietransitie landbouw als intermediair tussen 'regeling' en 'veld' bij te kunnen dragen aan goede resultaten, en kunnen de maatregelen uit het project 'Goud van oud Grasland' breder in de provincie worden toegepast. Het aanpassen van de vergistingsinstallatie van Schaap Bio Energie B.V. laat nieuwe techniek zien waarmee de productie van groen gas verbeterd en geoptimaliseerd kan worden, welke mogelijk breder inzetbaar is. Een beter overzicht van projecten en de daaruit voortvloeiende resultaten waaraan de provincie bijdraagt (aanbeveling 5 en 6) kunnen helpen bij het delen van deze successen.
8. Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor

ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft.

Bijlage 4: Tabel implementatie aanbevelingen provincie Fryslân⁵⁰

Fryslân	Doorwerking (omschrijving en stukken)
Beleid en effecten	Toelichting met tussen haakjes en vet gearceerd de document(en) ter onderbouwing
<p>1. Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.</p>	<p>In het Bestuursakkoord is voor de agrofoodsector als ambitie benoemd: van een viersterrenlandbouw een vijfsterrenlandbouw maken, waarbij de vijfde ster een groene ster is. Daarbij staat kwalitatieve groei voorop, meer in balans met biodiversiteit en gericht op het doorbreken van het spanningsveld tussen landbouw en andere maatschappelijke wensen. De doelstelling voor duurzame landbouw uit de beleidsbrief van juni 2017 (bijlage 0; beleidsbrief Duurzame Landbouw) is in het bestuursakkoord overgenomen: Fryslân streeft naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van biodiversiteit, maatschappelijk draagvlak heeft en niet in de laatste plaats economisch renderend is.</p> <p>In de startnotitie van de Friese Landbouwagonderwerpen (Bijlage 1; Provinciale Staten, 2020) heeft Provincie Fryslân een probleemanalyse uitgevoerd. Er is aangegeven waar de landbouw in Friesland staat, en wat we met de landbouw willen bereiken en hoe we dat willen aanpakken. In de Friese landbouwagonderwerpen 2021 - 2030 (Bijlage 2; Provinciale Staten, 2021) is de aanpak gezamenlijk met de agrarische ondernemers, ketenbedrijven, onderzoek en onderwijs geconcretiseerd en vertaald in concrete acties. Het streefbeeld daarbij is een krachtige en prachtige agrofood sector in 2023 (paragraaf 1.3) waarbij gestreefd wordt dat in 2030 alle agrarische ondernemers meer mogelijkheden voor groen ondernemerschap. De toekomst van de sector ligt met name in grondgebondenheid en biodiversiteit, het sluiten van kringlopen en het produceren van ecologische waarden. De mate waarin, hangt af van de afzetmogelijkheden van het gekozen bedrijfssysteem. Daarvoor dienen regionale opgaven verbonden te worden aan keteninitiatieven. Het uitgangspunt is dat een gezonde bodem bijdraagt aan gezond voedsel en een gezonde bedrijfsvoering. Het streefbeeld van de Friese landbouw in 2030 is daarom: met een gezonde bodem, gezond eten, werken en leven in Fryslân. Vanuit diversiteit in de landbouw en ruimte voor ondernemerschap en vakmanschap. Stap voor stap. Alle agrarische ondernemers integreren groen ondernemerschap en gaan naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw en sluiten kringlopen.</p> <p>Ondernemerschap volgt uit de hedendaagse en toekomstige productiewaarden van de gebieden. Ondernemers herkennen de kansen en weten deze om te zetten in</p>

⁵⁰ Zoals de provincie Fryslân heeft aangeleverd op ons verzoek.

	<p>verdienmodellen. Uiteindelijk zullen alle verschillende typen ondernemers een stuk vergroening, verduurzaming en/of ecologische dienstverlening in hun bedrijfsvoering opnemen. Deze verbreding leidt tot een aantrekkelijk landschap en een goed belegde boterham voor de boer. Hierdoor blijft het platteland leefbaar en blijft het een motor van de Friese (agrarische) economie. Een deel van de agrarische ondernemers richt zich op hightech productie, efficiënt produceren en volume, gericht op export met een rol om de mondiale voedselzekerheid te borgen. Fryslân is in verschillende sectoren sterk in export: zuivel, pootgoed en akkerbouw. Zij zetten ieder op een eigen, passende manier een stap naar duurzame, efficiënte landbouw. Bij deze agrarische ondernemers zijn veel mogelijkheden voor het verwaarden van de kwalitatief hoogwaardige producten naar het buitenland. In 2030 staat Fryslân internationaal nog beter bekend om haar kwalitatief hoogwaardige producten. Ondanks dat deze agrarische ondernemers produceren voor de hele wereld, zijn hier ook mogelijkheden om groen ondernemerschap te integreren. Kansen om met meer grondgebondenheid, circulariteit en de balans met de omgeving nog efficiënter en duurzamer te ondernemen.</p> <p>Een ander deel van de agrarische ondernemers richt zich op het onderscheidend vermogen en maximale toegevoegde waarde zoals biologische landbouw of lokale verkoop. Sterke lokale ketens zorgen ervoor dat deze agrarische ondernemers een concurrerend verdienmodel hebben. Bovendien dragen deze agrarische ondernemers bij aan het verbeteren van de relatie tussen boer en burger in Fryslân. In 2030 eten meer Friezen bewust van Friese bodem. Daarnaast ontstaan er meer en meer nieuwe businessmodellen voor agrarisch ondernemerschap, bijvoorbeeld door duurzame energieproductie, toerisme en groenblauwe diensten zoals waterbeheer, CO₂-opslag en natuurwaarden. Sommige agrarische ondernemers kiezen ervoor om het groene ondernemerschap de grootste 'poot' van hun bedrijf te maken. Het ondernemerschap is aan de agrariër. Naast het kiezen voor één afzetkanaal, zullen er ook ondernemers zijn die meerdere afzetkanalen op hun bedrijf combineren.</p>
<p>2. Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen</p>	<p>Onze ambitie voor de landbouw is van een viersterrenlandbouw een vijfsterrenlandbouw maken, waarbij de vijfde ster een groene, circulaire ster is. Dit is een stevige ambitie gezien onze relatief bescheiden rol in de sturing naast Europa en Rijk. Om deze doelen te halen is samenwerking met onze partners bij het uitvoeren van onze landbouwagenda dan ook van groot belang. Als provincie hebben we hierin vooral een ondersteunende, faciliterende rol en een regierol in de gebiedsgerichte aanpak. (Bijlage 1; Provinciale Staten, november 20). Voor de Friese landbouwagenda werkt de Provincie samen met ondernemers, onderwijs, onderzoek, ketenpartijen, financiële instellingen en andere overheden. Zie het overzicht hieronder (Bijlage 2; Provinciale Staten, september 21). Alle partijen zijn met open vizier verwelkomt om deel te nemen aan de realisatie van de landbouwagenda. Er is vooraf geen selectie gemaakt met welke partij op welke manier zou worden samengewerkt. Met de stakeholders is op basis van het prioritaire actiepunt beoordeeld wat nodig wat om te doen en welke partij daar een rol in wilde en kon spelen.</p> <p>In elke fase van een duurzame markttransformatie hanteren stakeholders (ketenpartijen, overheden, NGO's, financiële instellingen, onderzoek) een andere rol. Je vriend in de ene fase kan je vijand in de andere zijn (Nijhof en Simons, 2021). Je bent in elke fase afhankelijk van alle partijen. Provincie heeft kennis opgedaan van de verschillende rollen die ze in een markttransformatie aan kan nemen. De Provincie probeert bewust na te gaan in welke fase een initiatief zit om daarbij de gewenste rol aan te nemen. Deze kan variëren van het geven van lange termijn visies, leiders identificeren, platformen ondersteunen, heffingen tot normalisering met wet- en regelgeving). Een voorbeeld is de ondersteuning van de coöperatie Agricycling (https://www.agricyding.nl/), waarbij wij dit nieuwe initiatief een</p>

daarin precies wordt gewerkt.

podium geven en in de pilotfase (financieel) ondersteunen. Een ander voorbeeld is het Fries Beheerfonds (zie vlog op <https://www.fryslan.fr/landbouwagenda>) waarin we proberen huidige markten te interveniëren door alternatieve financiering voor groenblauwe diensten of KPI's te organiseren.

Provincie Fryslân heeft geen specifieke (wettelijke) taken of bevoegdheden voor de agrifoodsector en kan haar eigen rollen kiezen. In werkspoor 'aansluiten bij de context van Europa en Rijk' kiest de provincie een faciliterende rol als lobbyist en deelnemer. Bij het gebiedsgericht werken heeft de provincie de rol van gebiedsregisseur die opgaven, mensen en middelen bij elkaar brengt. In het 'samenwerken in netwerken' heeft de provincie een faciliterende rol als deelnemer en aanjager. Tot slot kiest de Provincie ervoor om bij kennis ontwikkelen en delen in de faciliterende rol als aanjager, verbinder en deelnemer te vervullen. Dit alles om te faciliteren dat er in Fryslân gewerkt wordt aan het streefbeeld van de Friese landbouw in 2030: met een gezonde bodem, gezond eten, werken en leven in Fryslân. Vanuit diversiteit in de landbouw en ruimte voor ondernemerschap en vakmanschap. Stap voor stap. Alle agrarische ondernemers integreren groen ondernemerschap en gaan naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw en sluiten kringlopen. **(Bijlage 2; Provinciale Staten, september 2021).**

Grondgebonden	Verwaarding in de keten/export	Made in Fryslân	Opleiding, kennis & innovatie	V
LTO Noord / LTO Opsterland	FrieslandCampina	Streekboeren & Co.	Aeres-Groep	F
Feriening Biologyske Boeren Fryslân	Rouveen Kaas	Friese Voedselbeweging	Rijksuniversiteit Groningen	M A
Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Famel	Feriening Biologyske Boeren Fryslân	Kenniscentrum Verzilting	L
Kollektivenberied Fryslân	Aware / Noorderlandmelk	Kening fan 'e Greide	Van Hall Larensteijn	C
Friese Milieufederatie	Cosun	Agrarische Jongeren Fryslân	Wageningen University & Research	M L V
Agrarische Jongeren Fryslân	Agrifirm	Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Wetus	E
Wetterskip Fryslân	Nederlandse Akkerbouw Vakbond	Coöperatieve Samenleving	Kenniscentrum bodem	T
Rabobank	LTO Noord	Friese Milieufederatie	Triple Dairy	F
Farmers Defence Force	Nederlandse Aardappel Organisatie	Jumbo Dokkum	Cumela	F
Het Fries Grondbezit	Innovatie Pact Fryslân	Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit	Living Lab Fryslân	C
Gemeente Weststellingwerf	Het Fries Grondbezit	Netwerk Duurzame Dorpen	Geluid vanaf het boerenerf	H
Gemeente Súdwest-Fryslân		Het Fries Grondbezit		E
Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit				In
Van Hall Larensteijn				
Bioclear				

<p>3. Analyseer welke beleidsinstrumenten ten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?</p>	<p>Het landbouwbeleid wordt met name bepaald door Europa en het Rijk. Op nationaal en Europees niveau worden de kaders bepaald waarbinnen de sector kan opereren. Wanneer hier niet aan wordt voldaan volgen sancties.</p> <p>Provincie Fryslân heeft geen specifieke (wettelijke) taken of bevoegdheden voor de agrifoodsector. Ze heeft wel een beleidsdoel; het streven naar een vijfde groene ster voor de landbouw in Fryslân. Voor Fryslân is de landbouw, en dan met name de melkveehouderij en pootgoedsector een belangrijk economische en landschappelijk drager. Stimuleren en faciliteren past daarbij. Een boer kan niet groen doen als hij rood staat. Dit betekent dat met name faciliterend en ondersteund wordt gewerkt (de wortel) en de beleidsinstrumenten erop zijn gericht om de boer te ondersteunen in de gewenste transitie om stappen te kunnen zetten in de verduurzaming van hun bedrijven (Bijlage 2; Provinciale Staten, september 2021). Instrumenten die worden ingezet zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - subsidieverstrekking - kennisontwikkeling en – deling - participeren in netwerken, programma’s en andere opgaven <p>Dit doet de Provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie via:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de openstellingen voor het Plattelands Ontwikkeling Plan (POP), de openstellingen voor LEADER en door het verstrekken van opdrachten en incidentele subsidies vanuit de Friese Landbouwagonde (https://www.fryslan.frl/landbouwagonde), vanuit de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw (https://www.regiodealnatuurinclusivelandbouw.nl/) en de eigen opgavemiddelen. Mede naar aanleiding van de aanbevelingen is de laatste openstelling voor Fiche maatregel 4 productieve investeringen in 2022 bewust gekoppeld aan de ecologische doelen. De subsidieregeling steekt in om een laagdrempelige kans te geven aan een groep of individu om subsidie aan te vragen voor een productieve investering ten behoeven van de transitie van het landbouwbedrijf naar natuurinclusieve landbouw en de Kaderrichtlijn water doelen. <p>Daarnaast zijn er nog subsidiemogelijkheden vanuit de opgave veenweide, water, economie, natuur&landschap waar ook de agrarische sector gebruik van kan maken.</p> <p>Kennis ontwikkelen en -deling faciliteert de Provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie door landbouwkennis te delen met collega’s van andere opgaven en gebiedsprocessen, vanuit de Friese Landbouwagonde en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, via Living Lab Fryslân (www.livinglabfryslan.frl) en de Landbouwadvisepool (www.lap.frl), door het ondersteunen van kennisverspreiding via het onderwijs zoals de Dairy Campus (www.dairy-campus.nl) en Van Hall Larenstein (www.hvhl.nl). Maar ook door te participeren in netwerken zoals de Agro Agenda Noord Nederland (www.agroagenda.nl), the potatovalley (www.potatovalley.nl) en samen te werken met belangenbehartigingspartijen zoals bijvoorbeeld de Vereniging voor Friese Biologische Boeren of het Kollektivenberied Fryslân (www.kbf.frl).</p> <p>Mede naar aanleiding van de aanbevelingen is er voor gekozen om de subsidiabele ondersteuning van Living Lab Fryslân te continueren en de Landbouwadvisepool te ontwikkelen.</p>
<p>4. Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid</p>	<p>Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan (start van) de Friese Landbouwagonde. De monitoring is daar onderdeel van. Ook in de breedte van de opgave Landbouw en voedselproductie is mede naar aanleiding van de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer nagedacht over het inzichtelijk maken van de sector cijfers en de bijdrage van de sector aan vergroening op het agrarisch areaal.</p>

<p>zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren. Voorbeelden van relevante indicatoren zijn een concrete toename van:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ biodiversiteit ▪ grondgebondenheid ▪ aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal ▪ mate van gebruik van duurzaam en/of biologisch (geteelde) 	<p>Binnen de Friese Landbouwagonde wordt onderscheid gemaakt tussen de monitoring van proces- en beleidseffecten. Deze Landbouwagonde wordt procesmatig gemonitord. De tussentijdse terugkoppeling hiervan komt beschikbaar bij de voortgangsrapportage die deze zomer met PS wordt gedeeld.</p> <p>Procesmonitoring gebeurt ook bij de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. Deze evaluatie komt ook nog voor de zomer van 2024 beschikbaar. Procesmonitoring en de inzet om daarmee ook wat te kunnen zeggen over het maatschappelijk effect is ook mede ontstaan naar aanleiding van de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer. Alhoewel directe verbanden moeilijk zijn te leggen, kan wel worden gededd wat het met mensen doet wanneer er actieve betrokkenheid is van en samenwerking tussen overheid en agrarische sector om te werken aan de gevraagde transitie in beeld wordt gebracht.</p> <p>Voor de Regio Deal Natuurinclusieve landbouw wordt op dit moment tussen LNV, Provincie en de kennisinstellingen gewerkt aan een monitoringsplan voor het analyseren van bedrijfssystemen in relatie tot effectiviteit van maatregelen voor natuurinclusieve landbouw. Inzet is een langjarig onderzoek op thema's klimaat, biodiversiteit, economie, natuur&landschap en water startend in 2023.</p> <p>Daarnaast is er gewerkt aan een structurele Fryske monitoring om in beeld te brengen wat de situatie van de agrarische sector in Fryslân is en wat op de agrarische gronden wordt geproduceerd aan ecologische diensten. Hiervoor is het dashboard landbouw ontwikkeld en in juni 2021 voor het eerst gepresenteerd. https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiMjAxODUwODQtOWVhYi00MjY5LTNmZjktOWU2ZDBmNjdjMTVklwiidCI6IjQxNGRlYjVlLWQ3ZGYtNGFhYS1hMDI1LTM4MGM5M GU0ZTcxNyIsImMiOjI9 Uitgangspunt van het dashboard dat er informatie wordt gedeeld die (in de basis) jaarlijks beschikbaar komt. Het dashboard wordt minimaal jaarlijks ge-update. Daarnaast vindt er gemiddeld 4x per jaar afstemming plaats om verduidelijkingen of aanvullingen in te voegen. Daarnaast wordt besproken welke verzoeken vanuit PS of de Provinciale Commissie Landelijk Gebied kunnen worden verwerkt.</p> <p>Tijdens deze update gesprekken is ook gekeken of het dashboard aangevuld kan worden met extra informatie over duurzaamheidsprestaties van landbouw op het agrarisch areaal. Tot op heden zijn de mogelijkheden hiertoe nog beperkt gebleken.</p> <p>Met de Provincies Groningen en Drenthe is opdracht verstrekt aan Wageningen Economic Research en Wageningen Environmental Research om (opnieuw) een scan te maken van de Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in. Dit in navolging op de scan van 2017. Wageningen Universiteit heeft deze "Foto van de agrosector van het Noorden" in november 2022 opgeleverd. Het rapport is op 6 december aan Provinciale Staten aangeboden. De foto bevat gegevens over de noordelijke primaire landbouw en de agro-food-sector over de drie noordelijke provincies en geeft ook de ontwikkelingen per provincie aan. (Bijlage 3; PS Brief Foto van het Noorden en bijlage 4; Wageningen Economic Research, 2022-121)</p> <p>Doordat de beleidsinstrumenten van de provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie met name faciliterend zijn, zijn er tot op heden ook nog geen specifieke indicatoren voor de ecologische verduurzaming geformuleerd. Wel zijn er een aantal van deze indicatoren reeds bekend, zoals</p> <ul style="list-style-type: none"> - aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal (dashboard landbouw) - mate van grondgebondenheid uitgedrukt in GVE's per hectare (Foto van het Noorden). - totale mestproductie, fosfaatuitscheiding en stikstofuitscheiding in de provincie (dashboard landbouw)
---	---

<p>grondstoffen en een concrete afname van:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ emissies ▪ CO2-uitstoot ▪ (kunst)mestgebruik van gewasbeschermingsmiddelen. <p>Dat betekent onder meer dat er vooraf goed moet worden nagedacht over relevante indicatoren en de te maken afspraken over de wijze waarop die in de evaluatie van de voortgang en de verantwoording een rol spelen. Maak ook afspraken over de wijze en moment(en) van evaluatie en eventuele bijstelling van beleid als zodanig. Dit geldt ook bij een integrale gebiedsaanpak zoals in het veenweidegebied.”</p>	<p>Een aantal van de voorgestelde indicatoren, zoals de mate van duurzaam en/of biologisch geteelde grondstoffen, kustmestgebruik, gebruik van gewasbeschermingsmiddelen betreft informatie die alleen vanuit de bedrijven zelf beschikbaar kan komen. Deze indicatoren kan een Provincie niet eenvoudig over beschikken. Provincie Fryslân zoekt naar een manier om gegevens beschikbaar te krijgen op zo’n manier dat dit ook tot meerwaarde voor de agrarische sector leidt. De Europese en Rijksdoelen op het gebied van klimaat, water, biodiversiteit zullen leidend zijn voor de transitie die de landbouw moet maken naar een meer ecologische bedrijfsvoering. Leidend in de zin dat deze doelen moeten worden behaald. Realisatie gebeurt gedeeltelijk via het Provinciale Plan voor het Landelijke Gebied. Provincie Fryslân moet maar wil de realisatie van deze doelen ook monitoren. Er is Fryslân breed draagvlak om de transitie naar een duurzame(r) landbouw te bevorderen door (vanuit de overheid) niet de maatregelen op weg naar duurzaamheid centraal te stellen, maar de doelen. Regelgeving die stuurt op doelen in plaats van middelvoorschriften (voorschriften die exact en uniform voorschrijven wat en wanneer is toegestaan) biedt ondernemers de ruimte om op de meest passende manier te voldoen aan de doelen van het beleid (Kamerbrief "Organisatie en stand van zaken Landbouwakkoord" van minister Adema, 21 februari 2023). Om de vorderingen te meten en te stimuleren zijn verschillende instrumenten beschikbaar. Het bekendst zijn de kritische prestatie-indicatoren (KPI’s).</p> <p>De KPI’s zijn niet alleen een meetinstrument, maar kunnen ook als beleidsinstrument worden ingezet door prestaties te belonen aan de hand van KPI-scores. Provincie Fryslân verkent de mogelijkheden om te gaan werken met KPI’s, waarbij ze wil aansluiten bij de set van KPI die landelijk draagvlak heeft. Door stapeling van publieke en private beloningen kan een verdienmodel ontstaan waarin agrariërs niet alleen worden gecompenseerd voor opbrengstderving. De KPI’s kunnen tezamen of in uitgekende combinaties worden ingezet. In het eerste geval ontstaat een integraal beeld van de duurzaamheidsprestaties. Als bovendien een ‘voldoende’ score op alle KPI’s wordt vereist, wordt het risico van afwenteling tussen verschillende KPI’s tot een minimum teruggebracht. In het tweede geval, bij inzet van selecties van KPI’s, kan provinciaal en regionaal maatwerk worden geleverd door de selectie toe te spitsen op de meest urgente gebiedsopgaven. De drempel- en streefwaarde van elke KPI kan op maat worden gemaakt voor het doel, c.q. het gebied waarvoor hij wordt ingezet. https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren Op dit moment wordt binnen het Veenweide gebied alleen gemonitord op project en/of pilot niveau. Bijvoorbeeld de greppelinfiltratie in een deelgebied. Er wordt nog niet op gebiedsniveau gemonitord. Landelijk wordt verkend of het werken met KPI’s ook toepasbaar is voor de Veenweide aanpak. Indicatoren waar aan gedacht wordt, zijn; CO2 uitstoot, maaiveld daling of grondwaterpeil.</p> <p>De KPI’s worden zoveel mogelijk verantwoord uit bestaande administratieve bronnen van een melkveehouder of akkerbouwer. Op die manier ontstaan er zo min mogelijk extra administratieve lasten. Via een machtiging kunnen de gegevens digitaal beschikbaar worden gesteld (vanuit bestaande databronnen), worden geborgd en samengevat tot resultaten. Dit zijn dan relevante indicatoren waarvan de voortgang jaarlijks kan worden geëvalueerd op bedrijfs-, gebieds- en provinciaal niveau. (Bijlage 5; GS besluit uitvoeringen SPUK Versnellingsvoorstel ‘van middelen naar doelenbeleid’, bijlage 6; de animatie en bijlage 7; bouwsteen ‘van middelen naar doelenbeleid’). Provincie Fryslân verkent of er voldoende draagvlak is om op deze manier te gaan werken en inventariseert wat er nodig is om in 2024 deze werkwijze te implementeren.</p>
---	--

Stimulering door subsidiëring

<p>5. Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex post de effecten te evalueren. Dit vraagt om heldere indicatoren en vergt een actievere betrokkenheid bij projecten en investering in het inwinnen en bijhouden van relevante informatie. Zo kan de subsidiënt tijdens en na het project (op vrijwillige basis)</p>	<p>Vanuit de opgave Landbouw en voedselproductie bestaat de mogelijkheid om bij te dragen aan projecten via;</p> <ul style="list-style-type: none"> - de landbouwagonde - de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw - het eigen opgave budget - subsidieverstrekking via het Plattelands Ontwikkel Plan (POP 3) <p>Van de projecten die in het verlengde van de landbouwagonde een bijdrage ontvangen, wordt gevraagd tussenevaluaties of een eindrapportage op te leveren. Dit gebeurt via opdrachtverlening of via de voorwaarden van een incidentele subsidie. De dienst houdt hier projectdossiers van bij. De voortgang van de uitvoering wordt gecommuniceerd via bijeenkomsten, nieuwsbrieven en een jaarlijkse verantwoording richting PS. (Bijlage 8; Nieuwsbrieven Landbouwagonde en bijlage 9; brieven over de landbouwagonde richting PS). De relatie tussen de provinciale inspanningen en het maatschappelijke effect is niet makkelijk te leggen, aangezien alle stakeholders verschillende rollen hebben in de transitie van de landbouw. Met de landbouwagonde wordt ingezet om gefocust op een aantal prioritaire punten een hefboom functie te kunnen vervullen. De doeltreffendheid en doelmatigheid wordt getoetst door telkens met de stakeholders de voorgenomen acties te bespreken. Op die manier proberen we als provincies in te spelen op het gene waar echt behoefte is. Verder houdt de provincie de proces stappen bij om in ieder geval de voortgang en resultaten van de procesvoortgang te evalueren.</p> <p>In het verlengde van de landbouwagonde is een enquête uitgevoerd onder boeren. Dit heeft ook inzicht opgeleverd in de stappen die de landbouw in Friesland al heeft gezet en in belemmeringen die worden ervaren om nog verdere stappen te kunnen zetten. De enquête vraagt naar de transitie van de boer in relatie tot de natuurinclusieve kringlooplandbouw. Daarmee ligt de focus niet alleen op het eigen handelen van de provincie, maar in het verlengde ook op dat van de Europese, Landelijke en gemeentelijke overheid. In dat licht moeten de uitkomsten ook worden gezien. Het team landbouw en voedselproductie heeft kennis genomen van de uitkomsten en neemt deze mee in haar werkzaamheden. De uitkomsten zijn gedeeld met PS en verder intern daar waar nodig gedeeld met andere opgaven. (Bijlage 10; Enquête resultaten en bijlage 11; PS brief over enquête resultaten).</p> <p>Van de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw wordt de doorwerking gemonitord procesmonitoring en tussenrapportage. Ook worden er regelmatige bijeenkomsten georganiseerd waarmee de opgedane kennis in projecten wordt verspreid naar andere gebieden of groepen van boeren. Een voorbeeld hiervan is het minisymposium juni 2022. (Bijlage 12; Rapport procesmonitoring, bijlage 13; drie tussenevaluaties en bijlage 14; uitnodiging minisymposium). Opdrachten die worden verstrekt of projecten waaraan een financiële bijdrage wordt gegeven in het kader van de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw worden verstrekt aan de hand het beoordelingskader, welke staan vermeld op de website van de Regio Deal (Bijlage 15; Subsidierегeling_Regio_Deal_Natuurinclusieve_Landbouw)</p> <p>In zijn algemeenheid wordt aan elke opdracht of subsidie de eis meegegeven om over de uitkomst van het project te communiceren. Aan elk project wordt dit individueel verzocht. Via de programma's zoals hierboven beschreven wordt de kennisverspreiding actief ondersteund. Een andere vorm van ondersteuning gebeurt via de organisatie Living Lab Fryslân. Het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân stimuleert en ondersteunt initiatieven en projecten die natuurinclusieve oplossingen willen bieden. Living Lab zorgt actief voor het organiseren van bijeenkomsten waarbinnen praktijkkennis en informatie kan worden gedeeld. (www.livinglabfryslan.frl) Bovendien heeft de Provincie met Living Lab Fryslân de afspraak gemaakt dat er <u>een projectenoverzicht lijst</u> beschikbaar is op hun website</p>
---	---

<p>om informatie over relevante indicatoren gevraagd worden, waardoor beter zicht komt op de doorwerking van gesubsidieerde projecten. Ook kan via (anonieme) enquêtes of (afstudeer)onderzoek van studenten van (agrarische) opleidingen effectonderzoek worden gedaan. De door de Rekenkamer onderzochte projecten 'Goud van oud grasland' en 'Groen gas uit mestvergisting' laten zien dat nader zicht op de doorwerking nuttige informatie oplevert over de relatie tussen provinciale inspanningen en maatschappelijke effect</p>	<p>https://www.livinglabfryslan.frl/projecten/ Via dit overzicht kunnen geïnteresseerden een preview krijgen van de projecten die in uitvoering of uitgevoerd zijn in de provincie vanuit alle programma's van de Provincie en van andere stakeholders. Het projectenoverzicht geeft aan waar ze nadere informatie kunnen vinden over de resultaten. Op deze wijze zet de Provincie is om positieve resultaten uit projecten breed binnen de provincie te verspreiden, zodat anderen er van kunnen leren.</p> <p>Ook is binnen de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw geïnvesteerd in een Kennisconsortium. Een samenwerkingsverband van kennisinstellingen die direct samenwerkt met de gebieden en boeren. Bovendien worden er geregeld uitwisselingsmomenten georganiseerd tussen 'projecten' en 'gebieden' om zo te stimuleren dat wat in het ene gebied werkt, ook 'gekopieerd' kan worden naar een ander gebied. Dit extrapoleren gaat niet vanzelf, omdat elk gebied weer anders is qua cultuur, organisatie en gebiedskenmerken.</p> <p>De opgave landbouw en voedselproductie heeft daarnaast budget beschikbaar om onder andere de realisatie van de bestuursakkoord resultaten te faciliteren. Na de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer is de opgave gestart met het vooraf beoordelen van een projectaanvraag. Dit gebeurt aan de hand van criteria waarmee kan worden beoordeeld of het project bijdraagt aan de bestuursakkoord resultaten. Op deze wijze houdt de Provincie bij welke projecten worden gehonoreerd (en welke niet). Deze werkwijze kost wel tijd en vergt consequente toepassing en aandacht. In 2022 is de aandacht verzwakt en de werkwijze niet uitgevoerd omdat hier vanuit de opgave onvoldoende capaciteit voor beschikbaar was In 2023 zal deze werkwijze weer actief worden opgepakt (mits er voldoende capaciteit voor kan worden ingezet). (Bijlage 16 Format Beoordelingscriteria projecten). Tot slot stimuleert de opgave ook, via het Samenwerkingsverband Noord Nederland dat er subsidiemogelijkheden beschikbaar worden gesteld vanuit het Plattelands Ontwikkel Plan (POP 3). Zie verder vraag 3.</p>
<p>6. Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.</p>	<p>Elk jaar wordt een jaarrapportage gemaakt. (Bijlage 17; Beleidsveld 3.2 Landbouw) Er is een overzicht op hoofdlijnen toegevoegd (Bijlage 23) van: de verhouding tussen deze uitgaven en de beleidsdoelen (beleidsbrief duurzame landbouw 2017 en de vijfde groen ster voor de landbouw'</p>
<p>7. Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk, en draag als provincie actief</p>	<p>Zie beantwoording vraag 5.</p> <p>In aanvulling op de beantwoording van vraag 5 is een voorbeeld van een vaststelling en de informatie verantwoording daarbij toegevoegd en een voorbeeld van tussentijdse informatie uitwisseling over de projectvoortgang. (Bijlagen 21 en 22)</p>

bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten. Zo lijkt de aanpak met een consulent zoals de 'aanjager' energietransitie landbouw als intermediair tussen 'regeling' en 'veld' bij te kunnen dragen aan goede resultaten, en kunnen de maatregelen uit het project 'Goud van oud Grasland' breder in de provincie worden toegepast. Het aanpassen van de vergistingsinstallatie van Schaap Bio Energie B.V. laat nieuwe techniek zien waarmee de productie van groen gas verbeterd en geoptimaliseerd kan worden, welke mogelijk breder inzetbaar is. Een beter overzicht van projecten en de daaruit voortvloeiende resultaten waaraan de provincie bijdraagt (aanbeveling 5 en 6) kunnen helpen bij het delen van deze successen.

Rol van Provinciale Staten

<p>8. Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en</p>	<p>Met Provinciale Staten is afgestemd over de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer (25 november 2021). Provinciale Staten worden per brief geïnformeerd over de voortgang van de verschillende programma's en deals. Indien gewenst wordt een informerende bijeenkomst georganiseerd. Een voorbeeld hiervan is de expertmeeting geweest op 11 mei 2022. Op verzoek van PS heeft de dienst experts uitgenodigd voor een fysieke presentatie om hun visie op het gebiedsgericht werken toe te lichten, waarna ook de dienst heeft toegelicht hoe de werkwijze vanuit de Provincie op dit moment is. Op die manier heeft PS een breed beeld gekregen van het gebiedsgericht werken. Een andere voorbeeld is de informerende bijeenkomst geweest op 2 februari 2022, waarin de Provinciale staten werden geïnformeerd over de voortgang om te komen tot een kenniscluster voor verziltingsvraagstukken. Deze bijeenkomst vond geheel digitaal plaats. Na een korte inleiding hadden de woordvoerders landbouw alle ruimte om vragen te stellen aan de dienst om zo goed geïnformeerd te zijn. Dit was een aanvullende actie op een informerende brief over dit onderwerp.</p> <p>De Friese landbouwagonde is uitgewerkt in een concreet actieplan. (Bijlage 18 Actieplan Friese Landbouwagonde). Op die manier zijn actiepunten benoemd, die werken als hefboomen voor de transitie. Met Provinciale Staten is dit actieplan vastgesteld en daarmee een concretere uitvoering en focus gegeven aan het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft. PS wordt jaarlijks, minimaal voor het zomerreces, geïnformeerd over de voortgang van deze actiepunten.</p> <p>In de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw zijn op basis van de vastgestelde streefbeelden voor de verschillende deelgebieden concrete uitvoeringsplannen gemaakt. Zie de voorbeelden van de gebieden Noordelijke Kleischil en het Friese Veenweide (bijlage 19 en 20). Deze plannen zijn – met instemming van GS – door de Stuurgroep van de Regio Deal geaccordeerd. Ook dit is een concretisering van het streven van provincie Fryslân naar een duurzame landbouw.</p>
--	---

1. In hoeverre heeft het Rekenkameronderzoek tijdens de uitvoering ervan (dus vóór publicatie) al geleid tot verbeteracties van Gedeputeerde Staten of ambtelijke dienst?
Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan de (startnotitie van) de Friese Landbouwagonde. Er is zoveel mogelijk rekening gehouden met de aanbevelingen in het proces van de totstandkoming van de Friese Landbouwagonde. Daarnaast zijn de aanbevelingen ook verder gebracht richting onder andere de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. De aanbevelingen hebben er mede toe geleid dat de subsidie ondersteuning van Living Lab Fryslân is gecontinueerd en dat de Landbouw Adviespool is ontwikkeld.
2. In hoeverre zijn de aanbevelingen van de rekenkamer opgenomen in beleid(svoornemens) en/of de uitvoering daarvan?
3. Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan de (startnotitie van) de Friese Landbouwagonde. Er is zoveel mogelijk rekening gehouden met de aanbevelingen in het proces van de totstandkoming van de Friese Landbouwagonde. Daarnaast zijn de aanbevelingen ook verder gebracht richting onder andere de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. De aanbevelingen hebben er mede toe geleid dat de subsidie ondersteuning van Living Lab Fryslân is gecontinueerd en dat de Landbouw Adviespool is ontwikkeld. *Zijn er als gevolg van het rekenkamerrapport veranderingen opgetreden c.q. aanpassingen doorgevoerd in het beleid en/of de uitvoering? Zo ja, welke? Wordt hierover gedebatteerd in de Staten?*
Ja in de uitvoering. Onder andere bij de start van de landbouwagonde en de ontwikkeling van het dashboard (zie vraag 4) en de introductie van het werken met een beoordelingsformulier voor projecten (vanuit het opgave budget) (zie vraag 5). Provinciale Staten is hierover geïnformeerd. Er is niet over gedebatteerd.
4. Heeft het rapport geleid tot discussie, gedachtenvorming en de ontwikkeling van een toekomstvisie? Of houden raad, college en ambtelijke organisatie bij de beleidsontwikkeling of -uitvoering op een bepaald gebied rekening met wat de rekenkamer heeft aanbevolen, eventueel in een andere context?
Het heeft geleid tot gedachtenvorming wat nu mede leidt tot het voorstel om te gaan werken met KPI's in Friesland (zie vraag 4 en <https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren>). Deze gedachtenvorming past bij de vastgestelde visie dat alle agrarische ondernemers in Friesland stappen moeten kunnen zetten in de verduurzaming.

Bij alle vragen: uit welke stukken blijkt dit?

Bijlagen

1. Provinciale Staten (2020, november 25). Startnotitie Landbouwagonde. Leeuwarden, Provincie Fryslân.
2. Provinciale Staten (2021, september 22). Friese Landbouwagonde 2021 – 2030, Provinsje Fryslân.
3. PS Brief Foto van het Noorden, december 2022.
4. Smit, A.B., & Venema, G., Jager, J.H., Meer R.W. van der, Verhoog, D., Hennen, W.H., (2022). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld, editie 2022, 2022-121. Wageningen Economic Research, Wageningen.
5. GS besluit uitvoering SPUK versnellingsvoorstel 'van middelen naar doelenbeleid'
6. Animatie
7. Bouwsteen 'Van middelen naar doelenbeleid'.
8. Nieuwbrieven landbouwagonde
9. Brief over de landbouwagonde aan PS
10. Enquête resultaten
11. PS brief over de uitkomsten van de enquête
- 12a. Rapport procesmonitoring RD NIL presentatie stuurgroep
- 12b. Conclusies tussenevaluatie voorloperprojecten RD NIL Regio Deal NIL .
13. Drie tussen evaluaties
14. Uitnodiging minisymposium
15. Subsidieregeling Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw
16. Format beoordeling projecten
17. Beleidsveld 3.2 Landbouw

18. Actieplan Friese Landbouwagenda
19. Actieplan Natuurinclusieve landbouw Noordelijke klei
20. Streefbeeld en actieplan Friese kleiweide
21. Voorbeeld vaststellingsverantwoording incidentiele subsidie
22. Voorbeeld tussentijdse afstemming projectvoortgang LLF
23. Overzicht uitgaven en de beleidsdoelen

Bronvermeldingen

Nijhof, A., & Simons, L. (2021). Changing the Game Sustainable Market Transformation Strategies to Understand and Tackle the Big and Complex Sustainability Challenges of Our Generation. Oxon, New York: Taylor & Francis Ltd.

Kamerbrief " Organisatie en stand van zaken Landbouwakkoord " van minister Adema, 21 februari 2023.

Fryslân	Doorwerking (omschrijving en stukken)
Beleid en effecten	Toelichting met tussen haakjes en vet gearceerd de document(en) ter onderbouwing
<p>1. Stel vast, op grond van een probleemanalyse, wat de provincie in de primaire landbouw wil bereiken: wat is in grote lijnen het streefbeeld, hoe zou volgens de provincie de landbouw er in een bepaald jaar uit moeten zien? Maak daarin een duidelijke keuze voor (een bepaalde mate van) ecologische verduurzaming en onderbouw hoe deze ecologische verduurzaming zich verhoudt tot een voor agrarische ondernemers rendabele bedrijfsvoering.</p>	<p>In het Bestuursakkoord is voor de agrofoodsector als ambitie benoemd: van een viersterrenlandbouw een vijfsterrenlandbouw maken, waarbij de vijfde ster een groene ster is. Daarbij staat kwalitatieve groei voorop, meer in balans met biodiversiteit en gericht op het doorbreken van het spanningsveld tussen landbouw en andere maatschappelijke wensen. De doelstelling voor duurzame landbouw uit de beleidsbrief van juni 2017 (bijlage 0; beleidsbrief Duurzame Landbouw) is in het bestuursakkoord overgenomen: Fryslân streeft naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden en circulair is, bijdraagt aan het herstel van biodiversiteit, maatschappelijk draagvlak heeft en niet in de laatste plaats economisch renderend is.</p> <p>In de startnotitie van de Friese Landbouwagonderwerpen (Bijlage 1; Provinciale Staten, 2020) heeft Provincie Fryslân een probleemanalyse uitgevoerd. Er is aangegeven waar de landbouw in Friesland staat, en wat we met de landbouw willen bereiken en hoe we dat willen aanpakken. In de Friese landbouwagonderwerpen 2021 - 2030 (Bijlage 2; Provinciale Staten, 2021) is de aanpak gezamenlijk met de agrarische ondernemers, ketenbedrijven, onderzoek en onderwijs geconcretiseerd en vertaald in concrete acties. Het streefbeeld daarbij is een krachtige en prachtige agrofood sector in 2030 (paragraaf 1.3) waarbij gestreefd wordt dat in 2030 alle agrarische ondernemers meer mogelijkheden voor groen ondernemerschap. De toekomst van de sector ligt met name in grondgebondenheid en biodiversiteit, het sluiten van kringlopen en het produceren van ecologische waarden. De mate waarin, hangt af van de afzetmogelijkheden van het gekozen bedrijfssysteem. Daarvoor dienen regionale opgaven verbonden te worden aan keteninitiatieven. Het uitgangspunt is dat een gezonde bodem bijdraagt aan gezond voedsel en een gezonde bedrijfsvoering. Het streefbeeld van de Friese landbouw in 2030 is daarom: met een gezonde bodem, gezond eten, werken en leven in Fryslân. Vanuit diversiteit in de landbouw en ruimte voor ondernemerschap en vakmanschap. Stap voor stap. Alle agrarische ondernemers integreren groen ondernemerschap en gaan naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw en sluiten kringlopen.</p> <p>Ondernemerschap volgt uit de hedendaagse en toekomstige productiewaarden van de gebieden. Ondernemers herkennen de kansen en weten deze om te zetten in verdienmodellen. Uiteindelijk zullen alle verschillende typen ondernemers een stuk vergroening, verduurzaming en/of ecologische dienstverlening in hun bedrijfsvoering opnemen. Deze verbreding leidt tot een aantrekkelijk landschap en een goed belegde boterham voor de boer. Hierdoor blijft het platteland leefbaar en blijft het een motor van de Friese (agrarische) economie. Een deel van de agrarische ondernemers richt zich op hightech productie, efficiënt produceren en volume, gericht op export met een rol om de mondiale voedselzekerheid te borgen. Fryslân is in verschillende sectoren sterk in export: zuivel, pootgoed en akkerbouw. Zij zetten ieder op een eigen, passende manier een stap naar duurzame, efficiënte landbouw. Bij deze agrarische ondernemers zijn veel mogelijkheden voor het verwaarden van de kwalitatief hoogwaardige producten naar het buitenland. In 2030 staat Fryslân internationaal nog beter bekend om haar kwalitatief hoogwaardige producten. Ondanks dat deze agrarische ondernemers produceren voor de hele wereld, zijn hier ook mogelijkheden om groen ondernemerschap te integreren. Kansen om met meer grondgebondenheid, circulariteit en de balans met de omgeving nog efficiënter en duurzamer te ondernemen.</p>

	<p>Een ander deel van de agrarische ondernemers richt zich op het onderscheidend vermogen en maximale toegevoegde waarde zoals biologische landbouw of lokale verkoop. Sterke lokale ketens zorgen ervoor dat deze agrarische ondernemers een concurrerend verdienmodel hebben. Bovendien dragen deze agrarische ondernemers bij aan het verbeteren van de relatie tussen boer en burger in Fryslân. In 2030 eten meer Friezen bewust van Friese bodem. Daarnaast ontstaan er meer en meer nieuwe businessmodellen voor agrarisch ondernemerschap, bijvoorbeeld door duurzame energieproductie, toerisme en groenblauwe diensten zoals waterbeheer, CO2-opslag en natuurwaarden. Sommige agrarische ondernemers kiezen ervoor om het groene ondernemerschap de grootste 'poot' van hun bedrijf te maken. Het ondernemerschap is aan de agrariër. Naast het kiezen voor één afzetkanaal, zullen er ook ondernemers zijn die meerdere afzetkanalen op hun bedrijf combineren.</p>
<p>2. Analyseer welke partijen en actoren een rol spelen, en van welke partijen je op welke wijze (mede) afhankelijk bent. Wat is je eigen rol? Maak in het beleid zichtbaar wat de provincie 'zelf' regelt en wat in samenwerking tot stand zou moeten komen. En laat zien waarnaar de provincie streeft in die samenwerkingsverbanden en aan welke beleidsdoelen daarin precies wordt gewerkt.</p>	<p>Onze ambitie voor de landbouw is van een viersterrenlandbouw een vijfsterrenlandbouw maken, waarbij de vijfde ster een groene, circulaire ster is. Dit is een stevige ambitie gezien onze relatief bescheiden rol in de sturing naast Europa en Rijk. Om deze doelen te halen is samenwerking met onze partners bij het uitvoeren van onze landbouwagenda dan ook van groot belang. Als provincie hebben we hierin vooral een ondersteunende, faciliterende rol en een regierol in de gebiedsgerichte aanpak. (Bijlage 1; Provinciale Staten, november 20). Voor de Friese landbouwagenda werkt de Provincie samen met ondernemers, onderwijs, onderzoek, ketenpartijen, financiële instellingen en andere overheden. Zie het overzicht hieronder (Bijlage 2; Provinciale Staten, september 21). Alle partijen zijn met open vizier verwelkomt om deel te nemen aan de realisatie van de landbouwagenda. Er is vooraf geen selectie gemaakt met welke partij op welke manier zou worden samengewerkt. Met de stakeholders is op basis van het prioritaire actiepunt beoordeeld wat nodig is om te doen en welke partij daar een rol in wilde en kon spelen.</p> <p>In elke fase van een duurzame markttransformatie hanteren stakeholders (ketenpartijen, overheden, NGO's, financiële instellingen, onderzoek) een andere rol. Je vriend in de ene fase kan je vijand in de andere zijn (Nijhof en Simons, 2021). Je bent in elke fase afhankelijk van alle partijen. Provincie heeft kennis opgedaan van de verschillende rollen die ze in een markttransformatie aan kan nemen. De Provincie probeert bewust na te gaan in welke fase een initiatief zit om daarbij de gewenste rol aan te nemen. Deze kan variëren van het geven van lange termijn visies, leiders identificeren, platformen ondersteunen, heffingen tot normalisering met wet- en regelgeving). Een voorbeeld is de ondersteuning van de coöperatie Agricycling (https://www.agricycling.nl/), waarbij wij dit nieuwe initiatief een podium geven en in de pilotfase (financieel) ondersteunen. Een ander voorbeeld is het Fries Beheerfonds (zie vlog op https://www.fryslan.fr/landbouwagenda) waarin we proberen huidige markten te interveniëren door alternatieve financiering voor groenblauwe diensten of KPI's te organiseren.</p> <p>Provincie Fryslân heeft geen specifieke (wettelijke) taken of bevoegdheden voor de agrifoodsector en kan haar eigen rollen kiezen. In werkspoor 'aansluiten bij de context van Europa en Rijk' kiest de provincie een faciliterende rol als lobbyist en deelnemer. Bij het gebiedsgericht werken heeft de provincie de rol van gebiedsregisseur die opgaven, mensen en middelen bij elkaar brengt. In het 'samenwerken in netwerken' heeft de provincie een faciliterende rol als deelnemer en aanjager. Tot slot kiest de Provincie ervoor om bij kennis ontwikkelen en delen in de faciliterende rol als aanjager, verbinder en deelnemer te vervullen. Dit alles om te faciliteren dat er in Fryslân gewerkt wordt aan het streefbeeld van de Friese landbouw in 2030: met een gezonde bodem, gezond eten, werken en leven in</p>

Fryslân. Vanuit diversiteit in de landbouw en ruimte voor ondernemerschap en vakmanschap. Stap voor stap. Alle agrarische ondernemers integreren groen ondernemerschap en gaan naar meer natuurinclusieve kringlooplandbouw en sluiten kringlopen. **(Bijlage 2; Provinciale Staten, september 2021).**

Grondgebonden	Verwaarding in de keten/export	Made in Fryslân	Opleiding, kennis & innovatie	Verdienmodellen
LTO Noord / LTO Opsterland	FrieslandCampina	Streekboeren & Co.	Aeres-Groep	Rabobank
Feriering Biologyske Boeren Fryslân	Rouveen Kaas	Friese Voedselbeweging	Rijksuniversiteit Groningen	Nederlandse Akkerbouw Vakbond
Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Farmel	Feriering Biologyske Boeren Fryslân	Kenniscentrum Verzilting	LTO Noord
Kollektivenberied Fryslân	Aware / Noorderlandmelk	Kening fan 'e Greide	Van Hall Larensteijn	GLB-expert
Friese Milieufederatie	Cosun	Agrarische Jongeren Fryslân	Wageningen University & Research	Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit
Agrarische Jongeren Fryslân	Agrifirm	Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Wetsus	Ekwadraat
Wetterskip Fryslân	Nederlandse Akkerbouw Vakbond	Coöperatieve Samenleving	Kenniscentrum bodem	Triodos
Rabobank	LTO Noord	Friese Milieufederatie	Triple Dairy	Pijpkaneel
Farmers Defence Force	Nederlandse Aardappel Organisatie	Jumbo Dokkum	Cumela	FrieslandCampina
Het Fries Grondbezit	Innovatie Pact Fryslân	Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit	Living Lab Fryslân	Cosun
Gemeente Weststellingwerf	Het Fries Grondbezit	Netwerk Duurzame Dorpen	Geluid vanaf het boerenerf	Het Fries Grondbezit
Gemeente Súdwest-Fryslân		Het Fries Grondbezit		Ecolana
Ministerie van Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit				Innovatie Pact Fryslân
Van Hall Larensteijn				
Bioclear				

<p>3. Analyseer welke beleidsinstrumenten het meest geëigend zijn om bepaalde doelen te bereiken. Wordt het maatschappelijke effect vooral gediend met stimulering (zoals subsidieverstrekking) of is bijvoorbeeld meer of andere regelgeving gewenst?</p>	<p>Het landbouwbeleid wordt met name bepaald door Europa en het Rijk. Op nationaal en Europees niveau worden de kaders bepaald waarbinnen de sector kan opereren. Wanneer hier niet aan wordt voldaan volgen sancties.</p> <p>Provincie Fryslân heeft geen specifieke (wettelijke) taken of bevoegdheden voor de agrifoodsector. Ze heeft wel een beleidsdoel; het streven naar een vijfde groene ster voor de landbouw in Fryslân. Voor Fryslân is de landbouw, en dan met name de melkveehouderij en pootgoedsector een belangrijk economische en landschappelijk drager. Stimuleren en faciliteren past daarbij. Een boer kan niet groen doen als hij rood staat. Dit betekent dat met name faciliterend en ondersteund wordt gewerkt (de wortel) en de beleidsinstrumenten erop zijn gericht om de boer te ondersteunen in de gewenste transitie om stappen te kunnen zetten in de verduurzaming van hun bedrijven (Bijlage 2; Provinciale Staten, september 2021). Instrumenten die worden ingezet zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - subsidieverstrekking - kennisontwikkeling en – deling - participeren in netwerken, programma's en andere opgaven <p>Dit doet de Provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie via:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de openstellingen voor het Plattelands Ontwikkeling Plan (POP), de openstellingen voor LEADER en door het verstrekken van opdrachten en incidentele subsidies vanuit de Friese Landbouwagonde (https://www.fryslan.frl/landbouwagonde), vanuit de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw (https://www.regiodealnatuurinclusivelandbouw.nl/) en de eigen opgavemiddelen. <p>Mede naar aanleiding van de aanbevelingen is de laatste openstelling voor Fiche maatregel 4 productieve investeringen in 2022 bewust gekoppeld aan de ecologische doelen. De subsidieregeling steekt in om een laagdrempelige kans te geven aan een groep of individu om subsidie aan te vragen voor een productieve investering ten behoeven van de transitie van het landbouwbedrijf naar natuurinclusieve landbouw en de Kaderrichtlijn water doelen.</p> <p>Daarnaast zijn er nog subsidiemogelijkheden vanuit de opgave veenweide, water, economie, natuur&landschap waar ook de agrarische sector gebruik van kan maken.</p> <p>Kennis ontwikkelen en -deling faciliteert de Provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie door landbouwkennis te delen met collega's van andere opgaven en gebiedsprocessen, vanuit de Friese Landbouwagonde en de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw, via Living Lab Fryslân (www.livinglabfryslan.frl) en de Landbouwadvispool (www.lap.frl), door het ondersteunen van kennisverspreiding via het onderwijs zoals de Dairy Campus (www.dairycampus.nl) en Van Hall Larenstein (www.hvhl.nl). Maar ook door te participeren in netwerken zoals de Agro Agenda Noord Nederland (www.agroagendannl.nl), the potatovalley (www.potatovalley.nl) en samen te werken met belangenbehartigingspartijen zoals bijvoorbeeld de Vereniging voor Friese Biologische Boeren of het Kollektivenberied Fryslân (www.kbf.frl).</p>
--	---

	<p>Mede naar aanleiding van de aanbevelingen is er voor gekozen om de subsidiabele ondersteuning van Living Lab Fryslân te continueren en de Landbouwadvisiepool te ontwikkelen.</p>
<p>4. Monitor de voortgang van het beleid en de maatschappelijke effecten. Maak de effecten van het beleid zichtbaar, zowel kwantitatief als kwalitatief, zowel om ervan te leren als ter verantwoording. Kies daartoe goede, meetbare en voor het beleidsdoel relevante indicatoren. Formuleer indicatoren voor de ecologische verduurzaming van de landbouw en voor de termijn waarop die moet plaatsvinden, in plaats van inspanningsindicatoren. Voorbeelden van relevante indicatoren zijn een concrete toename van:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ biodiversiteit ▪ grondgebondenheid ▪ aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal ▪ mate van gebruik van duurzaam en/of biologisch 	<p>Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan (start van) de Friese Landbouwagenda. De monitoring is daar onderdeel van. Ook in de breedte van de opgave Landbouw en voedselproductie is mede naar aanleiding van de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer nagedacht over het inzichtelijk maken van de sector cijfers en de bijdrage van de sector aan vergroening op het agrarisch areaal.</p> <p>Binnen de Friese Landbouwagenda wordt onderscheid gemaakt tussen de monitoring van proces- en beleidseffecten. Deze Landbouwagenda wordt procesmatig gemonitord. De tussentijdse terugkoppeling hiervan komt beschikbaar bij de voortgangsrapportage die deze zomer met PS wordt gedeeld. Procesmonitoring gebeurt ook bij de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. Deze evaluatie komt ook nog voor de zomer van 2024 beschikbaar. Procesmonitoring en de inzet om daarmee ook wat te kunnen zeggen over het maatschappelijk effect is ook mede ontstaan naar aanleiding van de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer. Alhoewel directe verbanden moeilijk zijn te leggen, kan wel worden geduurd wat het met mensen doet wanneer er actieve betrokkenheid is van en samenwerking tussen overheid en agrarische sector om te werken aan de gevraagde transitie in beeld wordt gebracht.</p> <p>Voor de Regio Deal Natuurinclusieve landbouw wordt op dit moment tussen LNV, Provincie en de kennisinstellingen gewerkt aan een monitoringsplan voor het analyseren van bedrijfssystemen in relatie tot effectiviteit van maatregelen voor natuurinclusieve landbouw. Inzet is een langjarig onderzoek op thema's klimaat, biodiversiteit, economie, natuur&landschap en water startend in 2023.</p> <p>Daarnaast is er gewerkt aan een structurele Fryske monitoring om in beeld te brengen wat de situatie van de agrarische sector in Fryslân is en wat op de agrarische gronden wordt geproduceerd aan ecologische diensten. Hiervoor is het dashboard landbouw ontwikkeld en in juni 2021 voor het eerst gepresenteerd. https://app.powerbi.com/view?r=eyJrIjoiMjAxODUwODQtOWVhYi00MjY5LTNmZjktOWU2ZDBmNjdjMTVklwiidCI6IjQxNGRlYjVlLWQ3ZGYtNGFhYS1hMDI1LTM4MGM5MGU0ZTcxNyIsImMiOiJ9 Uitgangspunt van het dashboard dat er informatie wordt gedeeld die (in de basis) jaarlijks beschikbaar komt. Het dashboard wordt minimaal jaarlijks ge-update. Daarnaast vindt er gemiddeld 4x per jaar afstemming plaats om verduidelijkingen of aanvullingen in te voegen. Daarnaast wordt besproken welke verzoeken vanuit PS of de Provinciale Commissie Landelijk Gebied kunnen worden verwerkt.</p> <p>Tijdens deze update gesprekken is ook gekeken of het dashboard aangevuld kan worden met extra informatie over duurzaamheidsprestaties van landbouw op het agrarisch areaal. Tot op heden zijn de mogelijkheden hiertoe nog beperkt gebleken.</p> <p>Met de Provincies Groningen en Drenthe is opdracht verstrekt aan Wageningen Economic Research en Wageningen Environmental Research om (opnieuw) een scan te maken van de Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in. Dit in navolging op de scan van 2017. Wageningen Universiteit heeft deze "Foto van de agrosector van het Noorden" in november 2022 opgeleverd. Het rapport is op 6 december</p>

<p>(geteelde) grondstoffen en een concrete afname van:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ emissies ▪ CO2-uitstoot ▪ (kunst)mestgebruik ▪ gebruik van gewasbescherming smiddelen. <p>Dat betekent onder meer dat er vooraf goed moet worden nagedacht over relevante indicatoren en de te maken afspraken over de wijze waarop die in de evaluatie van de voortgang en de verantwoording een rol spelen. Maak ook afspraken over de wijze en moment(en) van evaluatie en eventuele bijstelling van beleid als zodanig. Dit geldt ook bij een integrale gebiedsaanpak zoals in het veenweidegebied.”</p>	<p>aan Provinciale Staten aangeboden. De foto bevat gegevens over de noordelijke primaire landbouw en de agro-food-sector over de drie noordelijke provincies en geeft ook de ontwikkelingen per provincie aan. (Bijlage 3; PS Brief Foto van het Noorden en bijlage 4; Wageningen Economic Research, 2022-121)</p> <p>Doordat de beleidsinstrumenten van de provincie vanuit de opgave landbouw en voedselproductie met name faciliterend zijn, zijn er tot op heden ook nog geen specifieke indicatoren voor de ecologische verduurzaming geformuleerd. Wel zijn er een aantal van deze indicatoren reeds bekend, zoals</p> <ul style="list-style-type: none"> - aandeel biologische boerenbedrijven en hectares biologisch areaal (dashboard landbouw) - mate van grondgebondenheid uitgedrukt in GVE's per hectare (Foto van het Noorden). - totale mestproductie, fosfaatuitscheiding en stikstofuitscheiding in de provincie (dashboard landbouw) <p>Een aantal van de voorgestelde indicatoren, zoals de mate van duurzaam en/of biologisch geteelde grondstoffen, kustmestgebruik, gebruik van gewasbeschermingsmiddelen betreft informatie die alleen vanuit de bedrijven zelf beschikbaar kan komen. Deze indicatoren kan een Provincie niet eenvoudig over beschikken. Provincie Fryslân zoekt naar een manier om gegevens beschikbaar te krijgen op zo'n manier dat dit ook tot meerwaarde voor de agrarische sector leidt.</p> <p>De Europese en Rijksdoelen op het gebied van klimaat, water, biodiversiteit zullen leidend zijn voor de transitie die de landbouw moet maken naar een meer ecologische bedrijfsvoering. Leidend in de zin dat deze doelen moeten worden behaald. Realisatie gebeurt gedeeltelijk via het Provinciale Plan voor het Landelijke Gebied. Provincie Fryslân moet maar wil de realisatie van deze doelen ook monitoren. Er is Fryslân breed draagvlak om de transitie naar een duurzame(r) landbouw te bevorderen door (vanuit de overheid) niet de maatregelen op weg naar duurzaamheid centraal te stellen, maar de doelen. Regelgeving die stuurt op doelen in plaats van middelvoorschriften (voorschriften die exact en uniform voorschrijven wat en wanneer is toegestaan) biedt ondernemers de ruimte om op de meest passende manier te voldoen aan de doelen van het beleid (Kamerbrief "Organisatie en stand van zaken Landbouwakkoord" van minister Adema, 21 februari 2023). Om de vorderingen te meten en te stimuleren zijn verschillende instrumenten beschikbaar. Het bekendst zijn de kritische prestatie-indicatoren (KPI's).</p> <p>De KPI's zijn niet alleen een meetinstrument, maar kunnen ook als beleidsinstrument worden ingezet door prestaties te belonen aan de hand van KPI-scores. Provincie Fryslân verkent de mogelijkheden om te gaan werken met KPI's, waarbij ze wil aansluiten bij de set van KPI die landelijk draagvlak heeft. Door stapeling van publieke en private beloningen kan een verdienmodel ontstaan waarin agrariërs niet alleen worden gecompenseerd voor opbrengstderving. De KPI's kunnen tezamen of in uitgekende combinaties worden ingezet. In het eerste geval ontstaat een integraal beeld van de duurzaamheidsprestaties. Als bovendien een 'voldoende' score op alle KPI's wordt vereist, wordt het risico van afwenteling tussen verschillende KPI's tot een minimum teruggebracht. In het tweede geval, bij inzet van selecties van KPI's, kan provinciaal en regionaal maatwerk worden geleverd door de selectie toe te spitsen op de meest urgente gebiedsopgaven. De drempel- en streefwaarde van elke KPI kan op maat worden gemaakt voor het doel, c.q. het gebied waarvoor hij wordt ingezet.</p> <p>https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren Op dit moment wordt binnen het Veenweide gebied alleen gemonitord op project en/of pilot niveau. Bijvoorbeeld de greppelinfiltratie in een deelgebied. Er wordt nog niet op gebiedsniveau gemonitord. Landelijk</p>
--	--

	<p>wordt verkend of het werken met KPI's ook toepasbaar is voor de Veenweide aanpak. Indicatoren waar aan gedacht wordt, zijn; CO2 uitstoot, maaiveld daling of grondwaterpeil.</p> <p>De KPI's worden zoveel mogelijk verantwoord uit bestaande administratieve bronnen van een melkveehouder of akkerbouwer. Op die manier ontstaan er zo min mogelijk extra administratieve lasten. Via een machtiging kunnen de gegevens digitaal beschikbaar worden gesteld (vanuit bestaande databronnen), worden geborgd en samengevat tot resultaten. Dit zijn dan relevante indicatoren waarvan de voortgang jaarlijks kan worden geëvalueerd op bedrijfs-, gebieds- en provinciaal niveau. (Bijlage 5; GS besluit uitvoeringen SPUK Versnellingsvoorstel 'van middelen naar doelenbeleid', bijlage 6; de animatie en bijlage 7; bouwsteen 'van middelen naar doelenbeleid'). Provincie Fryslân verkend of er voldoende draagvlak is om op deze manier te gaan werken en inventariseert wat er nodig is om in 2024 deze werkwijze te implementeren.</p>
<p>Stimulering door subsidiëring</p>	
<p>5. Houd bij welke projecten door middel van provinciale bijdragen mogelijk zijn gemaakt en wat de resultaten daarvan waren. Maak als provincie beter zichtbaar wat de relatie is tussen de provinciale inspanningen (output) en het maatschappelijke effect (outcome). Dit is nodig om te weten of het beleid doeltreffend en doelmatig is. Informatie hierover kan op diverse manier verkregen worden. Zo kan op project- en/of op programmaniveau de doorwerking worden gemonitord, dan wel door op een andere manier ex</p>	<p>Vanuit de opgave Landbouw en voedselproductie bestaat de mogelijkheid om bij te dragen aan projecten via;</p> <ul style="list-style-type: none"> - de landbouwagenda - de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw - het eigen opgave budget - subsidieverstrekking via het Plattelands Ontwikkel Plan (POP 3) <p>Van de projecten die in het verlengde van de landbouwagenda een bijdrage ontvangen, wordt gevraagd tussenevaluaties of een eindrapportage op te leveren. Dit gebeurt via opdrachtverlening of via de voorwaarden van een incidentele subsidie. De dienst houdt hier projectdossiers van bij. De voortgang van de uitvoering wordt gecommuniceerd via bijeenkomsten, nieuwsbrieven en een jaarlijkse verantwoording richting PS. (Bijlage 8; Nieuwsbrieven Landbouwagenda en bijlage 9; brieven over de landbouwagenda richting PS). De relatie tussen de provinciale inspanningen en het maatschappelijke effect is niet makkelijk te leggen, aangezien alle stakeholders verschillende rollen hebben in de transitie van de landbouw. Met de landbouwagenda wordt ingezet om gefocust op een aantal prioritaire punten een hefboom functie te kunnen vervullen. De doeltreffendheid en doelmatigheid wordt getoetst door telkens met de stakeholders de voorgenomen acties te bespreken. Op die manier proberen we als provincies in te spelen op het gene waar echt behoefte is. Verder houdt de provincie de proces stappen bij om in ieder geval de voortgang en resultaten van de procesvoortgang te evalueren.</p> <p>In het verlengde van de landbouwagenda is een enquête uitgevoerd onder boeren. Dit heeft ook inzicht opgeleverd in de stappen die de landbouw in Friesland al heeft gezet en in belemmeringen die worden ervaren om nog verdere stappen te kunnen zetten. De enquête vraagt naar de transitie van de boer in relatie tot de natuurinclusieve kringlooplandbouw. Daarmee ligt de focus niet alleen op het eigen handelen van de provincie, maar in het verlengde ook op dat van de Europese, Landelijke en gemeentelijke overheid. In dat licht moeten de</p>

post de effecten te evalueren.
Dit vraagt om heldere indicatoren en vergt een actievere betrokkenheid bij projecten en investering in het inwinnen en bijhouden van relevante informatie. Zo kan de subsidiënt tijdens en na het project (op vrijwillige basis) om informatie over relevante indicatoren gevraagd worden, waardoor beter zicht komt op de doorwerking van gesubsidieerde projecten. Ook kan via (anonieme) enquêtes of (afstudeer)onderzoek van studenten van (agrarische) opleidingen effectonderzoek worden gedaan. De door de Rekenkamer onderzochte projecten ‘Goud van oud grasland’ en ‘Groen gas uit mestvergisting’ laten zien dat nader zicht op de doorwerking nuttige informatie oplevert over de relatie tussen provinciale inspanningen en maatschappelijke effect

uitkomsten ook worden gezien. Het team landbouw en voedselproductie heeft kennis genomen van de uitkomsten en neemt deze mee in haar werkzaamheden. De uitkomsten zijn gedeeld met PS en verder intern daar waar nodig gedeeld met andere opgaven. **(Bijlage 10; Enquête resultaten en bijlage 11; PS brief over enquête resultaten).**

Van de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw wordt de doorwerking gemonitord procesmonitoring en tussenrapportage. Ook worden er regelmatige bijeenkomsten georganiseerd waarmee de opgedane kennis in projecten wordt verspreid naar andere gebieden of groepen van boeren. Een voorbeeld hiervan is het minisymposium juni 2022. **(Bijlage 12; Rapport procesmonitoring, bijlage 13; drie tussenevaluaties en bijlage 14; uitnodiging minisymposium).** Opdrachten die worden verstrekt of projecten waaraan een financiële bijdrage wordt gegeven in het kader van de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw worden verstrekt aan de hand het beoordelingskader, welke staan vermeld op de website van de Regio Deal **(Bijlage 15; Subsidieregeling_Regio_Deal_Natuurinclusieve_Landbouw)**

In zijn algemeenheid wordt aan elke opdracht of subsidie de eis meegegeven om over de uitkomst van het project te communiceren. Aan elk project wordt dit individueel verzocht. Via de programma’s zoals hierboven beschreven wordt de kennisverspreiding actief ondersteund. Een andere vorm van ondersteuning gebeurt via de organisatie Living Lab Fryslân. Het Living Lab Natuurinclusieve Landbouw Fryslân stimuleert en ondersteunt initiatieven en projecten die natuurinclusieve oplossingen willen bieden. Living Lab zorgt actief voor het organiseren van bijeenkomsten waarbinnen praktijkkennis en informatie kan worden gedeeld. (www.livinglabfryslan.frl) Bovendien heeft de Provincie met Living Lab Fryslân de afspraak gemaakt dat er een projectenoverzicht lijst beschikbaar is op hun website <https://www.livinglabfryslan.frl/projecten/> Via dit overzicht kunnen geïnteresseerden een preview krijgen van de projecten die in uitvoering of uitgevoerd zijn in de provincie vanuit alle programma’s van de Provincie en van andere stakeholders. Het projectenoverzicht geeft aan waar ze nadere informatie kunnen vinden over de resultaten. Op deze wijze zet de Provincie is om positieve resultaten uit projecten breed binnen de provincie te verspreiden, zodat anderen er van kunnen leren.

Ook is binnen de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw geïnvesteerd in een Kennisconsortium. Een samenwerkingsverband van kennisinstellingen die direct samenwerkt met de gebieden en boeren. Bovendien worden er geregeld uitwisselingsmomenten georganiseerd tussen ‘projecten’ en ‘gebieden’ om zo te stimuleren dat wat in het ene gebied werkt, ook ‘gekopieerd’ kan worden naar een ander gebied. Dit extrapoleren gaat niet vanzelf, omdat elk gebied weer anders is qua cultuur, organisatie en gebiedskenmerken.

De opgave landbouw en voedselproductie heeft daarnaast budget beschikbaar om onder andere de realisatie van de bestuursakkoord resultaten te faciliteren. Na de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer is de opgave gestart met het vooraf beoordelen van een projectaanvraag. Dit gebeurt aan de hand van criteria waarmee kan worden beoordeeld of het project bijdraagt aan de bestuursakkoord resultaten. Op deze wijze houdt de Provincie bij welke projecten worden gehonoreerd (en welke niet). Deze werkwijze kost wel tijd en vergt consequente toepassing en aandacht. In 2022 is de aandacht verzwakt en de werkwijze niet uitgevoerd omdat hier vanuit de opgave onvoldoende capaciteit voor beschikbaar was In 2023 zal deze werkwijze weer actief worden opgepakt (mits er voldoende capaciteit voor kan worden ingezet). **(Bijlage 16 Format Beoordelingscriteria projecten).**

	Tot slot stimuleert de opgave ook, via het Samenwerkingsverband Noord Nederland dat er subsidiemogelijkheden beschikbaar worden gesteld vanuit het Plattelands Ontwikkel Plan (POP 3). Zie verder vraag 3.
6. Houd bij hoe de provinciale inspanningen en de resultaten daarvan zich verhouden tot de beleidsdoelen.	Elk jaar wordt een jaarrapportage gemaakt. (Bijlage 17; Beleidsveld 3.2 Landbouw) Er is een overzicht op hoofdlijnen toegevoegd (Bijlage 23) van: de verhouding tussen deze uitgaven en de beleidsdoelen (beleidsbrief duurzame landbouw 2017 en de vijfde groen ster voor de landbouw'
7. Vertaal succesvolle ervaringen in subsidieverlening en projecten naar de subsidiepraktijk, en draag als provincie actief bij aan het verspreiden van succesvolle uitkomsten van gesubsidieerde projecten. Zo lijkt de aanpak met een consulent zoals de 'aanjager' energietransitie landbouw als intermediair tussen 'regeling' en 'veld' bij te kunnen dragen aan goede resultaten, en kunnen de maatregelen uit het project 'Goud van oud Grasland' breder in de provincie worden toegepast. Het aanpassen van de vergistingsinstallatie van Schaap Bio Energie B.V. laat nieuwe techniek zien	Zie beantwoording vraag 5. In aanvulling op de beantwoording van vraag 5 is een voorbeeld van een vaststelling en de informatie verantwoording daarbij toegevoegd en een voorbeeld van tussentijdse informatie uitwisseling over de projectvoortgang. (Bijlagen 21 en 22)

<p>waarmee de productie van groen gas verbeterd en geoptimaliseerd kan worden, welke mogelijk breder inzetbaar is. Een beter overzicht van projecten en de daaruit voortvloeiende resultaten waaraan de provincie bijdraagt (aanbeveling 5 en 6) kunnen helpen bij het delen van deze successen.</p>	
<p>Rol van Provinciale Staten</p>	
<p>8. Maak als Provinciale Staten zelf duidelijk aan welke informatie (zowel naar inhoud als vorm) behoefte is. Geef aan op welk moment welke informatie van Gedeputeerde Staten verwacht wordt. Geef ook helder de opdracht aan Gedeputeerde Staten een keuze te beleid voor ecologische verduurzaming van de landbouw, en laat Gedeputeerde Staten concreet aangeven hoe ecologische duurzaamheid samenhangt met economische duurzaamheid. Vraag om het concreter</p>	<p>Met Provinciale Staten is afgestemd over de aanbevelingen van de Noordelijke Rekenkamer (25 november 2021). Provinciale Staten worden per brief geïnformeerd over de voortgang van de verschillende programma's en deals. Indien gewenst wordt een informerende bijeenkomst georganiseerd. Een voorbeeld hiervan is de expertmeeting geweest op 11 mei 2022. Op verzoek van PS heeft de dienst experts uitgenodigd voor een fysieke presentatie om hun visie op het gebiedsgericht werken toe te lichten, waarna ook de dienst heeft toegelicht hoe de werkwijze vanuit de Provincie op dit moment is. Op die manier heeft PS een breed beeld gekregen van het gebiedsgericht werken. Een andere voorbeeld is de informerende bijeenkomst geweest op 2 februari 2022, waarin de Provinciale staten werden geïnformeerd over de voortgang om te komen tot een kenniscluster voor verziltingsvraagstukken. Deze bijeenkomst vond geheel digitaal plaats. Na een korte inleiding hadden de woordvoerders landbouw alle ruimte om vragen te stellen aan de dienst om zo goed geïnformeerd te zijn. Dit was een aanvullende actie op een informerende brief over dit onderwerp.</p> <p>De Friese landbouwagonde is uitgewerkt in een concreet actieplan. (Bijlage 18 Actieplan Friese Landbouwagonde). Op die manier zijn actiepunten benoemd, die werken als hefboomen voor de transitie. Met Provinciale Staten is dit actieplan vastgesteld en daarmee een concretere uitvoering en focus gegeven aan het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft. PS wordt jaarlijks, minimaal voor het zomerreces, geïnformeerd over de voortgang van deze actiepunten.</p> <p>In de Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw zijn op basis van de vastgestelde streefbeelden voor de verschillende deelgebieden concrete uitvoeringsplannen gemaakt. Zie de voorbeelden van de gebieden Noordelijke Kleischil en het Friese Veenweide (bijlage 19 en 20). Deze plannen zijn – met instemming van GS – door de Stuurgroep van de Regio Deal geaccordeerd. Ook dit is een concretisering van het streven van provincie Fryslân naar een duurzame landbouw.</p>

maken van landbouwnota's, -agenda's en -beleid. Wat is bijvoorbeeld de concrete betekenis van het streven van de provincie Fryslân naar een duurzame landbouw die natuurinclusief, grondgebonden, circulair en duurzaam economisch renderend is, maar ook bijdraagt aan het herstel van de biodiversiteit en maatschappelijk draagvlak heeft.

5. In hoeverre heeft het Rekenkameronderzoek tijdens de uitvoering ervan (dus vóór publicatie) al geleid tot verbeteracties van Gedeputeerde Staten of ambtelijke dienst?

Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan de (startnotitie van) de Friese Landbouwagonde. Er is zoveel mogelijk rekening gehouden met de aanbevelingen in het proces van de totstandkoming van de Friese Landbouwagonde. Daarnaast zijn de aanbevelingen ook verder gebracht richting onder andere de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. De aanbevelingen hebben er mede toe geleid dat de subsidie ondersteuning van Living Lab Fryslân is gecontinueerd en dat de Landbouw Adviespool is ontwikkeld.

6. In hoeverre zijn de aanbevelingen van de rekenkamer opgenomen in beleid(svoornemens) en/of de uitvoering daarvan?

7. Tegelijkertijd met de uitvoering van het Rekenkameronderzoek (2de helft 2020) werd gewerkt aan de (startnotitie van) de Friese Landbouwagonde. Er is zoveel mogelijk rekening gehouden met de aanbevelingen in het proces van de totstandkoming van de Friese Landbouwagonde. Daarnaast zijn de aanbevelingen ook verder gebracht richting onder andere de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. De aanbevelingen hebben er mede toe geleid dat de subsidie ondersteuning van Living Lab Fryslân is gecontinueerd en dat de Landbouw Adviespool is ontwikkeld. Zijn er als gevolg van het rekenkamerrapport veranderingen opgetreden c.q. aanpassingen doorgevoerd in het beleid en/of de uitvoering? Zo ja, welke? Wordt hierover gedebatteerd in de Staten?

Ja in de uitvoering. Onder andere bij de start van de landbouwagonde en de ontwikkeling van het dashboard (zie vraag 4) en de introductie van het werken met een beoordelingsformulier voor projecten (vanuit het opgave budget) (zie vraag 5). Provinciale Staten is hierover geïnformeerd. Er is niet over gedebatteerd.

8. Heeft het rapport geleid tot discussie, gedachtenvorming en de ontwikkeling van een toekomstvisie? Of houden raad, college en ambtelijke organisatie bij de beleidsontwikkeling of -uitvoering op een bepaald gebied rekening met wat de rekenkamer heeft aanbevolen, eventueel in een andere context?

Het heeft geleid tot gedachtenvorming wat nu mede leidt tot het voorstel om te gaan werken met KPI's in Friesland (zie vraag 4 en <https://www.fryslan.frl/kritische-prestatie-indicatoren>). Deze gedachtenvorming past bij de vastgestelde visie dat alle agrarische ondernemers in Friesland stappen moeten kunnen zetten in de verduurzaming.

Bij alle vragen: uit welke stukken blijkt dit?

Bijlagen

1. Provinciale Staten (2020, november 25). Startnotitie Landbouwagonde. Leeuwarden, Provincie Fryslân.
2. Provinciale Staten (2021, september 22). Friese Landbouwagonde 2021 – 2030, Provinsje Fryslân.
3. PS Brief Foto van het Noorden, december 2022.
4. Smit, A.B., & Venema, G., Jager, J.H., Meer R.W. van der, Verhoog, D., Hennen, W.H., (2022). De Noord-Nederlandse agrosector en agrocluster in beeld, editie 2022, 2022-121. Wageningen Economic Research, Wageningen.
5. GS besluit uitvoering SPUK versnellingsvoorstel 'van middelen naar doelenbeleid'
6. Animatie
7. Bouwsteen 'Van middelen naar doelenbeleid'.
8. Nieuwbrieven landbouwagonde
9. Brief over de landbouwagonde aan PS
10. Enquête resultaten
11. PS brief over de uitkomsten van de enquête
- 12a. Rapport procesmonitoring RD NIL presentatie stuurgroep
- 12b. Conclusies tussenevaluatie voorloperprojecten RD NIL Regio Deal NIL .
13. Drie tussen evaluaties
14. Uitnodiging minisymposium
15. Subsidierегeling Regio Deal Natuurinclusieve Landbouw
16. Format beoordeling projecten
17. Beleidsveld 3.2 Landbouw
18. Actieplan Friese Landbouwagonde
19. Actieplan Natuurinclusieve landbouw Noordelijke klei
20. Streefbeeld en actieplan Friese kleiweide
21. Voorbeeld vaststellingsverantwoording incidentiele subsidie
22. Voorbeeld tussentijdse afstemming projectvoortgang LLF
23. Overzicht uitgaven en de beleidsdoelen

Bronvermeldingen

Nijhof, A., & Simons, L. (2021). Changing the Game Sustainable Market Transformation Strategies to Understand and Tackle the Big and Complex Sustainability Challenges of Our Generation. Oxon, New York: Taylor & Francis Ltd.

Kamerbrief " Organisatie en stand van zaken Landbouwakkoord " van minister Adema, 21 februari 2023.

Bijlage 5: Bestuurlijke reactie Gedeputeerde Staten van Fryslân

Het college van de Noordelijke Rekenkamer heeft op 24 mei jongsleden vertrouwelijk het eindrapport van het ~~terugblikonderzoek~~ naar de doorwerking van de aanbevelingen uit het rapport 'Zoektocht naar duurzaamheid in het landbouwbeleid' uit 2020 aan ons toegezonden. U geeft ons College gelegenheid om te reageren op de twee aanbevelingen die u doet. Graag willen wij hierop als volgt bestuurlijk reageren.

Aanbeveling 1: organiseer constructieve samenwerking

Gedeputeerde Staten, bepaal helder de eigen rol van de provincie in de verduurzamingsopgave, stel vast welke partijen en actoren op de verschillende facetten van verduurzaming een constructieve bijdrage aan de verduurzaming van de landbouw kunnen en willen leveren, en organiseer op basis daarvan doelgerichte samenwerkingsverbanden.

Deze aanbeveling nemen wij over. Bij zowel de uitvoering van het FPLG als de verdere uitvoering van de Friese Landbouwagonde zullen we wij deze doelgerichte samenwerkingsverbanden analyseren, bepalen en organiseren.

Aanbeveling 2: afwegen geschikte beleidsinstrumenten

Gedeputeerde Staten, analyseer in het licht van de provinciale gebiedsprogramma's welke beleidsinstrumenten het meest geschikt zijn om bepaalde doelen in het kader van de verduurzaming van de landbouw te bereiken en neem daarbij nadrukkelijk het ruimtelijke instrumentarium in oenschouw.

Deze aanbeveling nemen wij over. Bij de uitvoering van het FPLG za/ geanalyseerd, bepaald en georganiseerd worden welke mix van beleidsinstrumenten (gebiedsgericht) ingezet worden om de maatschappelijke doelen te realiseren inclusief het ruimtelijke instrumentarium.

De rekenkamer biedt aan om een toelichting op de conclusies en aanbevelingen te geven aan onze portefeuillehouder. Hier maken wij graag gebruik van.

Bijlage 6: Nawoord

De Noordelijke Rekenkamer ziet aanleiding om de reactie van Gedeputeerde Staten van 20 juni 2023 van een nawoord te voorzien, specifiek op één punt.

De rekenkamer waardeert de duidelijke en inhoudelijke reactie van Gedeputeerde Staten op de twee *nieuwe* aanbevelingen die de rekenkamer doet. In de bestuurlijke reactie gaan Gedeputeerde Staten echter helemaal niet in op de analyse van de rekenkamer over de doorwerking van de acht *oorspronkelijke* aanbevelingen. De rekenkamer roept in herinnering dat Provinciale Staten deze aanbevelingen in 2020 hebben overgenomen en stelt vast dat de doorwerking van die oorspronkelijke aanbevelingen tot nu toe beperkt is. De aanbevelingen en de volledige implementatie ervan behoeven serieuze aandacht, juist ook voor de door de provincie gewenste duurzame toekomst van de landbouw in Fryslân.

Groningen
Fryslân

Drenthe